Ə. HAKVERDOV.

B
H—57

XORT DANЬN CƏHƏNNƏM MƏQTYBLARЬ

Redaktory: Ə.Gərib.

AZƏRNƏŞR
Baqь—1930

Kaвьgьnь və şəqillərini rəssam
Ə. Əzimzada çəqmişdur

AZƏRNƏŞR mətвəəsində вasьldь
Baqь, Balşoj Marskoj və Krasno - Presnenьqi quçaların tınında № 16/36
Baş Mətвyat Mudirliqi 6123
Sifariş 888 Sajь 2000

BIR NEÇƏ SƟZ

«Cəhənnəm məqtybları» adlandırdıgım by əsərim «Marallarım»ın mabə'di olarak, bir para mənfi tiplərdən və mevhymatdan bəhs edən bir əsərdur.

Cəhənnəmin təsviri, зə'bələri və зə'bələrinin adları, qunahqarlara olan cəzaların nev'ləri—heç birisi xəjali dejil. Hamısı «Tənbihu-gafilin» və o kəbil sajir cihətlərdən qəturulmuзdur. By əsəri jazmakdan məksəd mevhymatın avam turq xalkının başında nə dərəcədə məhqəm bir mevke' dytmasını qəstərməq idi.

Mədinənin ətrafında pejda olan əzdəha və Adəm ilə Havanın Xənnası 1) jediqləri xusysynda jazılanı okyjanlar dejəcəqlər: «By musənnif tərəfindən bəhtandyr». Sizi inandırıram qi by bəhtan isə də muctəhidlərin qitablarında jazılıbdyr.

Kara camaat arasında indi də baki kalan bir para mevhymi adətləri qəstərməq məsələn: pirlərə inanmak, kydyrmyз it dytanda təbib əvəzinə topal sejid janına qetməq, ha belə camaat arasından qəturulməsi vacib olan adətlərdən danışmagı həmçinin lazım bildim.

Sөz jok qi, cəhənnəm өzu bir mevhymi məqandyr. Amma by əsərdə «cəhənnəm» sөzunu «mənfi tiplər» cəmijjəti mə'nasına duзunməlidur.

Ə. H.

---

1) Xənnas qyja зejtanın ogly imiз.

MUKƏDDƏMƏ

Əmma ravijani-əxbar və nakilani asar və tytijani-зəqqər зiqəni-зirini quftar cameulheqajatda qimdən ərz eləsinlər? Bəndədən.

Bəndeji-həkiru-fəkir, əkəlli qulli-bəndəqan muləkkəbzbə «xortdan» bir qunu qəзtiji-xəjalatda əjləзib, dərjaji-təfəqqurdə sejr eləjirdim və dunjanьn qeçmiзini və qələcəq iзlərini bir-bir xəjalьmdan qeçirirdim. Naqah xəjalьma cəhənnəm duзdu. Və xəjalьmdan kylagьma bir nida qəldi qi; «Ej gafil xortdan by nə xabi-qəflətdur qi, yjybsan? Insan dunjanьn cəmi jerlərini daglarьnь, meзələrini, dərjalarьnь ajakları altьna alьb qəzdi; jer uzundə insan ajagь dəjməmiз bir nəktə kalmamьз; nə olar, səndə onlarьn acьgьna qedib cəhənnəmi sijahət eləjib, oradan bir xəbər qətirəsən?» By sədanь eзitdiqdən sonra, xəjalьm hər jerdən daзьndь ancak bir təq cəhənnəm səfəri baзьmda kərar dytdy. Өz-өzumə dedim: «Məjər mən Xristofor Kolymbdan əqsiq oglanam, qetdi Amerikanь açdь və ja Maqellandan əqsiqəm qi, dunjanь dөrt dəfə dolanьb nə kədər bilinməz jerlər, cəzirələr tapdь. Dogrydyr jolda vəhзilər ony өldurub bozbaз biзirdilər, by da onyn өz taktьkasьdyr, bir «ismi-ə'zəm» okyjyb onlarьn qөzlərinə ufursə idi, hamьsьnьn qөzləri dytylardь, o da jolilə duz çьkьb qedərdi. Qafir oldygyndan ismi-ə'zəmi bilməjirdi o idi qi, bəlaja ogradь. Və ja (Vasko-de-Gama)dan, ja Nansendən kalanam və ja Isqəndər Zulkərnejn ilə zylmata qedənlərdən aciz oglanam və ja Зejxi-səjjahdan acizəm qi, illər ilə zəvrəki-nəзin olyb Hind dərjasьnь sijahət edib və Avropaja indi də mə'lym olmajan qunbədi-dəvvarь tapьb, onyn divarьna mym japьзdьrьb, qimja dyasьnь qөturubdur.

Mən by adamlarьn heç birisindən kalan və heç birisindən aciz oglan dejiləm, qərəq mən də qedib cəhənnəmi sijahət eləjib oradan xəbər qətirəm.

Oraja indijə təq milionlarla adamlar qedibilər, çokysy alim və savadlь adamlardyr amma heç birindən bir xəbər jokdyr, mən qedərəm də xəbər qətirərəm də.

By jerdə məni bir fiqir dajandьrdь: zamaniqi mən dirijəm, necə cəhənnəmə qedə bilərəm, insan qərəq əlsun qi, cəhənnəmə qetsin!

Dogrysy əvvələn əlməqə heç istaham jok idi, iqincisi əlub qedən kajьtmaz. Hətta by xusysda bir məsəl də var.

Bizim зəhərimizdə Mysa bəj adlь bir qiзi var idi. By adam jetimlərə kejjym olmagь əzunə peзə kajьrmьзdь. Dərt jetimə bir-birinin dalьnca kejjym olyb hamьsьnьn da var-joklarьnь həzmi-rabe'dən qeçirmiзdi. Jetimlər bejujub ondan hesab istəjəndə dejirdi: «Bala kəbristana qedən əlu dala kajьtmaz». Ondan by səz bizim зəhərdə zərbiməsəl olybdyr.

Bəs muvəkkəti bir əlum lazьmdyr: bir neçə illiqə əlub cəhənnəmə qedib, зonra jenə kajьdasan.

Jenə qərdum xəjalьmdan səs qəldi: «Na-ymyd olma xortdan na-ymyd зejtandyr, qi, allahьn dərqahьnda həmiзəliq kovylyb. Sən dajanma bir baз qet Karabaga, orada Mirzə Koзynəli Təbrizi adьnda bir məhtərəm зəxs iqsir kajьrmaga məзgyldyr. O sənin dərdinə əlac eləjə bilər. Bil və aqah ol xortdan «aktaran tapar».

By səsi eзidib əzum də axtaran tapar dejib, Jevlax mevkefinə rəvan olyb, subh jetiзdim. Xəbər aldьm qi, Зyзaja poezd nə və'də qedəcəq?

Dedilər:

—On beз ildən sonra bəlqə qedə.

Dedim:

—Jok bir belə muddət qəzləməqi mən bacarmajacagam, iзim əcələlidur.

Dedilər:

—Onda qərəq fajton ilə qedəsən.

Çok qəzəl dejib, bir fajtonçy çagьrdьm.

Jə'ni əslinə bakasьnьz fajtonçy məni çagьrdь. Jevlaxa qələnlərə fajtonçylar qəz verir-isьk verməjirlər. Adamьn baзьnьn ustundə kyzgyn cəmdəq ustundə dolanan qibi dolanьrlar. Ejbi jokdyr belə dejəq bir fajtonçy çagьrdьm:

—Bala fojtonyn sazdyrmy?

—Belə fajtonym var qi, aftamabel onyn janьnda heçdur.

—Məni Зyзaja neçəjə aparacaksan?

—Qərurəm sən bir nəcib oglansan, əzun də bəjə oxзajьrsan, jəkin çənə-bazar ilədə aran jokdyr. Ona qərə sənə bir kytaran səz dejəcəqəm...

—Əlbəttə kyrtaran səz jaxзьdyr.

—Sənin xatьrьn uçun fajtony kьrk jeddi manata koзaram...

—Məni nə və'də Зyзaja jetirərsən?

—Vallah korkyram jalan ola, sabah subh saat onda Зyзaja varid olarsan.

—Jəkin?

—Bəlqə bir az da tez... ancak səz verməqə korkyram, bəlqə jalan oldy; amma saat ona зəqqin olmasьn.

—Xyb, qet koз qəl.

Fajtonçy qetdi mən də əjləзib çaj içdim. Bir az qeçmiзdi, qərdum qi, fajton ьldьrьm qibi stansijaja tərəf çapьr.

Çьkьb əjlədim.

Fajtonçy əlini havaja kaldьrьb bir kamçь mənim papagьma, birini də atlara vyryb jola duзdu. Fajton elə bir sur'ətlə jola duзdu qi, dedim jəkin by qecə məni mənzilə jetirəcəq. By sur'ətlə təxminən iqi verst qedəndən sonra atlarьn cilovyny çəqdi. Atlar baзladьlar kədəm ilə qetməqə.

Qərdum by jeriзlə iqi qunə məni mənzilə aparьb çьkartmajacak, dedim:

—Bacь ogly bir kədər fajtonyn hərəqətinə haram karьзdьr; by jeriзlə sən nə vakt Зyзaja çatacaksan?

By dəfə fajtonçy artьk e'tina etməjib agzьnьn ycilə cavab verdi:

—Vaktьnda çatarьk!

Beз saatdan sonra «Bərdə' bazarьna» varid oldym; çok qəzəl bazardyr: jolyn o taj by tajьna duqənlər duzulmuз və hər birində bir nəfər mə'min kardaз əjləзmiз. Hamьsь əhli-imən allah bəndəsi əzqənin bir gryзyna xijanət eləməjən, sut əvəzinə sy, jag jerinə pij satmajan, əqulə dujusunə Tərtər dujusundən aзkar vyrmajan, doзab qupələrində sьçanlar ojnamajan, jalandan atalarьnьn ərvahlarьna and içib malь uç kat artьk kijmətə satmajan adamlardyr.

Bərdə bazarında qərdum aclık mənə əl verib, fajtonçydan xəbər aldım:

—Byrada çərəq jeməqə bir jer tapılmajır?

Dedi:

—Bəli by jakında meşədi Зərbətəlinin jaxşı paqizə restoranı var. Orada nahar eləjə bilərsən.

Restorana tərəf qedib qərdum kapının agzında iqi dənə samavar kojyblar, rənqləri kap-kara. Fajtonçydan xəbər aldım qi, by samavarları nəjə təmizləmajirlər?

Fajtonçy qulub dedi:

—By samavarların misi əslindən karadyr Maqy, Sərdarı Myrtazakyly xanın təzə mə'dənindəndur.

Təəccub eləjib restorana daxil oldym.

Restoranın təmizliqinə søz jokdy. divarların janında çarpajılar kojylmyз, hamısının ustunə fərşlər salınmışdyr; bir qənarda qurə kyrylyb, restoran sahıbı da başında arakçın, døşundə døşluq, qurənin arkasında dyryb kabagında duzulmuз tabalardan, kazanlardan muştərilərin istədiqləri xørəqləri çəqib verir. Çarpajıların ustundə neçə nəfər əjləşib: qimi xorəq jejir, qimi çaj içir, qimi kəljan ja çybyk çəqir.

Bir nəfər arık, yzyn bogaz, başı şapkalı, əjnində bozarmış sertyk, təxminən kırk sinnində şəxs kabagında bir istəqan disləmə çaj, tez-tez jymrygyny jerə døjub, byrnyny çəqərəq, onynla janaşı otyrmyз tənymənd, jogyn bygly kara sakkallı bir hampa qəntli ilə mubahəsə eləjirdi.

—Axır sənin qi, mənimlə bir ədavətin jokdyr ərizə qətirirsən jazıram, pavestka qətirirsən okyjyb və'dəsini dejirəm, axır sən nijə mənim evimi jıkdın. İndi bydyr məni muəllimliqdən çıkarıblar, mən yşaklarımın əlindən dytyb haraja qedim? Təzədən bir də jer tapınca mənimqi mənə dəjər. Kijamətdə mənim balalarımın cavabını sən verəcəqsən.

Hampa dejir:

—Aj mirzə Səttar, axır nijə insaf ilə danışmajırsan? Mən ogly ølmuşun ogly ispektora nə demişəm? Əjər jalan demişəm by adamların janında vyr başım jarılsın. Məjər mən işiŋ olanını deməmişəm? Soryşdy uçtel haraja qedib, mən də dedim: qedib dərs qətirməqə. Øøzun hər qedəndə yşaklara deməjirsənmi qi, qedirəm dərs qətirməqə?

—Mən çok da dejirəm. Sən bilməjirsənmi qi, by inspektoryn mənimlə arası jokdyr, məni çıkartmaga çokdan bahana axtarırdı?

—Mən nə bilim sizin aranızda nə var. Eşitdiqimi bildiqimi demişəm.

—Siz yşaklarınızı okytmagı haram bilirsiniz. O dyr qi, istəməjirsiniz byra muəllim qəlsin. Byraja məndən kabak qələn muəllimi sojykdan dondyryb kaçırtdınız, nə məqtəbə, nə də onyn mənzilinə odyn vermədiniz. İndi mənə də by qələqi tapdın. Qərəq məndən sonra qələni necə jola aparacaksınız.

Mən hejrətlə kylak verib bynların søhbətindən bir şej anlaja bilməjirdim.

Bynları mubahəsə eləməqdə kojyb, xərəq istədim. Mənə bir çok dadlı çıgırtma verdilər, jedim. Həkikət o ləzzətdə çıgırtmanı mən Tiflisdə də jeməmişdim.

Tiflisdə qedirsən restorana çıgırtmanın adını çoxoxbil kojyb, qətirib verirlər adama. Nə jagı var, nə dadı, nə də dyzy; bir manat jarım da adamdan alırlar.

By qişi məndən bir manat aldı. amma çıgırtması dəjərdi iqi manata. Sonra eşitdim qi, Karabagda bir cur kyş var adına saksagan dejirlər, by çıgırtma onyn ətindəndur.

İnşaallah. cəhənnəmdən kajıdan baş jenə Bərdə bazarından øtub bir neçə dənə saksagan alıb, Tiflis rəfiklərimə peşqeş aparacakam. Çok dadlı kyşdyr, hələ də dadı damagımdan qetməjib.

Mən nahar eləjib kyrtarınca, by iqi adamın mubahəsəsi kyrtarmadı. Axır muəllim nəlbəqijə bir kəpiq pyl atıb, çarpajıdan jerə enib aşpazın qurəsinə tərəf qetdi və ocakdan paprosyny jandırıb çıkdı və søjlənərəq qetdi.

Hampa uzunu mənə dytyb dedi:

—A başına dønum, sən mənim qøzumə bir agıllı adam qəlirsən. Bircə kylak ver qør mənim taksırım var ja jok? By qişi bizim uçtelimizdur, uç ildur qəntimizdədur, by uç ildə yşaklarımıza uç søz øjrətməjib. Ajda bir dəfə atını minir qedir iqi həftə uç həftə ətraf qəntləri dolanır kajıdır. Soryşanda aj uçtel bəj haraja qetmişdin. dejir: qetmişdim, yşaklara dərs qətirməqə.

Bir qun bir neçə ag şakkal jıgılıb qetdiq işkolaja qi, qørəq «dərs qətirməq» nejə dejirlər. Bir qənarda otyrdyk. Uçtel dərsini başladı:

—Уsaklar! Sənbə qunu nojabr ajɩnɩn on dərdundə Hacɩ Osmana adam qondərib sifariз elədim qi, atɩnɩ mənə qondərsin, iqi qunluqə minəcəqəm. Iqi saatdan sonra qerdum atɩnɩ ez neqərilə qondərib: Minib jola duзdum. Axзam azanɩna bir az kalmɩз «Karga dolanmaza» çatdɩm. Surdum bir baз Çərqəz bəjin kapɩsɩna.

Çərqəz bəj mənim qəlməqimə çok зad olyb, byjyrdy atɩmɩ təjləjə çəqsinlər, ezumuz qetdiq otaga əjləзdiq.

Çərqəz bəj dedi:

—A Mirzə nə jaxзɩ oldy qəldin, by qun sənə jaxзɩ av ətindən dolma verəcəqəm.

Dedim:

—Mən av ətindən dolma eзitməmiзəm.

Dedi:

—By baзka avdyr. Mən by camaata nə kədər dejirəm: «Aj na insaf yзagɩ hejvanɩnɩzɩ baglajɩn, qəlib mənim bagɩma-bostanɩma qirməsin, əhdələrindən qələ bilməjirəm.

By qun qerdum qurd Зahbəndənin eззəqilə kojyny bostanda otlajɩr. Tufənqi qeturub iqisini də vyrdym. Eззəq uç karpɩzɩ xarab eləmiзdi, kojyn da xijarɩn japraklarɩnɩ tamam jeməmiзdi. Indi haman kojynyn ətindən jaxзɩ dolma biзirdirmiзəm, janɩnda da jaxзɩ təzə katɩgɩ.

Dolmanɩ jejib, qecə də orada kalɩb, subh atlanɩb qun ortaja ezumu Əhməd-agalɩja jetirdim. Oradan Hacɩ Osmanɩn atɩnɩ kajtardɩm....

Xulasə uçtel by iqi həftədə qerduqu adamlardan, dytdygy iзlərdən nagɩl eləjəndən sonra uzunu dytdy yзaklara:

—Hə! Indi by səjlədiqimi qim təqrar eləjə bilər?

Узaklardan bir neçəsi barmak kaldɩrdɩlar.

—Gejdarov! Səjlə qerəq.

Узak dyrdy ajaga:

—Mirzə siz nojabr ajɩnɩn on dərdundə hacɩ Osmana....

—Nə qunu idi.

Узak dajandɩ.

—Gasanov sən de.

—Mirzə, зənbə qunu.

—Ha baraqallah! Gejdarov dalɩnɩ səjlə.

—Зənbə qunu... hacɩ Osmana adam qondərib atɩnɩ iqi qunluqə istədiniz, iqi saatdan sonra qordunuz qi, atɩnɩ qondərib.

—Qimdən qondərib?

—Өz neqərindən.

—Kajda ilə nagɩl elə, joksa qezlərini təqərəm.

By nev' yзaklar qərəq uçtelin iqi həftədə dytdygy iзlərdən əzbər eləjib dejə idilər. Elə qi durust ejrəndilər, uçtel atɩnɩ minib qedib iqi həftədən sonra təzə dərs qətirirdi.

Mən də ancak byny ispektora səjlədim, oda byny kyllykdan çɩkartdɩ. Bilsə idim kovaćak deməzdim: bir зej ejrətməsirsə də bir boluq çolyk-çocygy var, jazɩkdyr!

Çɩgɩrtmanɩn pylyny verib çɩkdɩm.

Bir kədər qəndi, bazarɩ dolanɩb kajɩtdɩm, qerdum fajton koзylyb, minib jola duзduq.

Bərdə'dən qəldiq Qeçərlijə. Qeçərli bijabanɩn içində tiqilmiз bir stansijadyr; dedilər qi, by jaxɩndan by adda bir qənt də var. Ancak nə kədər bakdɩm, qəndi qerə bilmədim.

Fajtonçy byrada dajanmajɩb adladɩ.

Iqi saat sonra jetiзdiq Kərvəndə.

Byrada fajtonçy fajtony qarvansaraja surub dedi:

—Atlar jorylyb, byrada qejçəq numrələr var jaxзɩ rahat olarsan. Inзaallah qecə jarɩsɩ aj doganda jola duзəriq.

Kərvənddə camaat çokdyr və camaatɩn həstad fajizi Qəqilbəjovlardyr. Hər bakkalɩ, dəmirçini, qemurçunu, arabaçɩnɩ... dindirirsən, dejir mənim familim Qəqilbəjovdyr. Qəqil bəj qeçmiзdə Kərvənddə və ətrafɩnda sajɩlan bir adam imiз. Kocalarɩn dediqlərinə qerə onyn on iqi ogly var idi. Hər subh çɩkɩb kapɩda kojylmyз çarpajɩnɩn ustundə əjləзirdi və on iqi ogly da səf çəqib, kyllygynda dyryb, onyn əmrini qezləjirdilər. Hər birisinə vəzifəsini səjləjib jola salardɩ. O on iqi nəfərin evladɩndan bir qənt əmələ qəlib.

Fajtonçydan numrələrin jerini xəbər aldɩm. Kabaga duзub dedi:

—Byjyr!

Məni iqi mərtəbə bir evin kabagɩna qətirdi. O jan-by jana bakɩb çɩkmaga jol tapmadɩm. Bir də qerdum bir cɩndɩrlɩ qiзi bir yzyn nərdibanɩ surutdujərəq qətirdi, dajadɩ divara dedi:

—Numrə lazɩmsa byjyryn, çɩkɩn jykarɩ.

Soryзdym qi:

—Məjər by numrələrin joly jokdyr?

Dedi:

—Byrada ogry-ajri çok oldygyndan muзtəriləri nərdiban ilə çıkardıb, sonra nərdibanı qətururuq.

Jadıma Tiflis duзdu.

Bir neçə il byndan əkdəm Irandan Tiflisə bir aзnam qəlmiзdi adı da Mərdydkyly xan idi. Rəзt mulqədarlarından idi. Babadan kalma juz ijirmi qəndi var idi və iqi min desetindən artık duju əqini; mədaxili sel qibi axırdı. Өzu də sərtib xaric-əzfoc idi 1). Golovinsqijə 2) çıkanda pagonları qun qibi parıldajırdı. Saldatlar зax dyryb «çest» verərdilər. Mən Rəзtdə olan vakt onynla qəruзmuзdum və axırda da aramızda bir dostlyk əmələ qəlmiзdi.

Tiflisdə onyn bir iзi jokdy. Məhz bir kədər «qejf aparmak» uçun byjyrmyзdy.

Өzu byjyrardı:

—Baba nə çara eləjim, pyl çok amma Iranda xarc eləməqə jer tapmajıram; labud kalıb pyllarımızı aparıb xarici vilajətlərdə xarc eləjiriq.

Mən hər subh xanın kyllygyna muзərrəf olyb onu ozumlə aparıb qəzdirirdim. Və, qecə də saat iqidə uçdə qətirib mənzilinə kojyb evimə qedirdim.

Bir subh jenə qəlib kapını dəjub qərdum içəridən bir aglar səsə dejir:

—Bəfərma! 3)

Daxil olyb nə qərdum: cənab xan əjləзib jatagında lat-lut baзında bir tuxmi-murgi 4) papag aglajır.

—Xan nə vake olyb?

—Qərməjirsənmi nə vake olyb? By qecə numrədən var jokymy aparıb bircə papagımı kojyblar.

Kajıdıb evdən əz libaslarımdan bir dəst qətirib, xana verdim.

Rəзtə telegraf çəqib beз min tumən pyl istədi. Pyl qəlincə xan mənzildən çıkmadı, dedi:

—Mən Golovinsqidə pagonsyz qərunə bilmərəm.

---

1) Iste'faja çıkmıз miralaj deməqdur.
2) Tiflisdə indi Rystaveli adlanan bir bəjuq caddədur.
3) Byjyr.
4) Jymyrta зəqlində dəridən olan Iran papagı.

Əjər Tiflis numrələri də Kərvənd kajdasilə saklansa idi, jəkin xanın mənzilini jarmazdılar.

Jykarı mərtəbədə mənə bir otak verdilər amma otagın bir зeji mənə çok garibə qəldi. Pəncərələrin birində bir зiзə jok idi. Onyn da səbəbini xəbər aldım dedilər:

—Kərvənd çok ditdili və milçəq olan jerdur, pəncərələr зiзəli olanda milçəq çıkmaga jol tapmajıb konaklara əzijjət eləjir o səbəbdən pəncərələr зiзəsizdur.

Byda mənim çok xoзyma qəldi.

Qecəni bir nev' qeçirib subh qun çıkanda Agdama tərəf jola duзduq və uç dərt saat jol qedəndən sonra bir bəjuq bazara jetiзdiq. By Agdam bazarı idi.

Agdam bazarı bəjuq bir mejdanda vake, çarqul tiqilmiз, içərisi—çəlu duqanlərdən ibarət bir bazardyr. Bazarın kabagı həmçinin bir açık mejdandyr qi, byrada bazar qunləri adam əlindən tərpənməq mumqun olmajır. Ətraf qəntlərdən mal alanlar, mal satanlar hamısı by mejdançaja cəm' olyrlar.

Bir janda çyval-çyval bygda kojylyb, bir janda jag-pənir, bir janda satlık kojyn və kara-mal bir tərəfdə arvatlar əjləзib kazanlarda ciqər kovyrması kovyryrlar, bir janda qərursən dəlləq bir nəfəri daз ustundə əjləзdirib, baзını kırxır.

Hər bazar qunu by mejdanda ijirmi-otyz min manatlık alıз-veriз olyr. Dnqənçnlərin də alıз-veriзləri əz kajdasilə.

Mejdanda bir nəfər dəlləq mənim dikkətimi cəlb elədi. By adamın nə baзında nə sifətində dərman uçun bir tuq jokdi. Bojy azından bir sazen.

Dedilər by məзhyr ysta Kylydyr. Bazarda dolanar, elə qi, qərdu qəntlinin biri daз ustundə əjləзib xəlvətcə daldan qedib gəflətən onyn papagını qəturub baзını islatmaga baзlar. Qəntlinin kıзkırtısı heç bir fajda verməz, quc ilə baзını kırxıb bir зahı pylyny alıb əldən kojacak.

Agdam bazarında da nə kədər istəsəniz imanlı hacı, qərbəlajı və məзədi tapılar. Bynlar da dogrylykda, insafda Bərdə hacılarından, qərbəlajılarından, məзədilərindən kalmazlar. Hamısı əhli-iman, namaz kılan, oryc dytan, mukəddəs mə'min зəxslərdur.

Məsələn orada bir nəfər hacı Mehdikyly var. Tamam ətraf bəjləri ona borclydylar. Pylyna da ildə altmıз fajiz alır.

Indi jykarıda jazdıgım sөzlәri okyjanlar xәbәr alacaklar qi, hy haradan әhli-iman oldy, vakti qi by bәjuqluqdә muamәlә alıb, өz зәriәtinә zid qedir? Byny mәn dә xәbәr aldım, dedilәr qi, hacı byrada hileji-зәr'ijә elәjir.

Hileji-зәr'ijә hәzrәt Ejyb әlanәbijjina vә әlejhissәlamdan kalıbdyr. Tarixi-mukәddәsdә xahiз elәjәn okyja bilәr qi. xydavәndu-tәbarәq vә tәala hәzrәt Ejjyb әlejhissәlamı imtahana çәqmәq istәdi. Ona qөrә ona jaman mәrәz qөndәrdi. Hәzrәtin tam bәdәni jara tөqdu vә jaralarına kyrt duзdu. By jara vә kyrtlar ona әzijjәt verdiqcә hәzrәt ancak allahına зuqur edәrdi. Bir qun hәzrәtin nә sәbәbdәn isә arvadına gәzәbi dytyb byjyrdy.

—Aj flan-flan зudәnin kızı, and olsyn allaha, sagalıb ajaga dyracagım qun sәnә juz çybyk vyracagam.

Hәzrәt imtahanı qөzәl syrәtdә dytdy. Xydavәndi-alәm iltifat byjyryb mәrәzi ondan rәf' etdi. Hәzrәt sagalıb dyrdy ajaga, vә tamam sagalandan sonra vә'dәsi jadına duзdu. Bir jandan naxoз vaktında arvadın onyn nә kәdәr zәhmәtini çәqdiqini nәzәrә aldı bir jandan allaha and içmiзdi qәrәq vә'dәsinә әmәl edә idi, joksa jalandan kәsәm jad elәmiз olardı.

Hәzrәt çok fiqirdәn sonra juz әdәd çybygy topa baglajıb bir dәfә arvadın belinә vyrdy. Әvvәlәn byndan arvada bir әzijjәt olmadı vә sanija hәzrәt andına әmәl edib, hәkikәtdә arvada juz çybyk vyrdy. Hileji-зәr'ijә bydyr .

Indi qөrәq hacı cәnabları hileji-зәri'ijәni nә nev' elәjir.

Dytalım bir nәfәr bәj qәlib hacıdan beз juz manat kәrz istәjir, hacı da bәji mө'tәbәr bilib razı olyr. Qәrәq altı ajın vә'dәsinә altı juz әlli manata veqsil jazılsın. Hacı әl atıb kәfәsәdәn bir әdәd bir abasılık jajlık qөturub dejir:

—Bәj siz by jajlıgı mәndәn juz әlli manata almaga razısınızmı qi, pylyny da altı ajdan sonra verәsiniz? .

Bәj razı olyr veqsil altı juz әlli manata jazılır: beз juz manat bәjin borcy vә juz әlli manat da jajlıgın kijmәti. Daha hacı зәr'әn fajiz almajır.

Hileji-зәrrijә belә dә olyr.

Mәsәlәn bir nәfәr axynd bir jetim yзaga kәjym olyr. Vә yзakın ildә mәsәlәn min manat mәdaxilinin jarısını balaxәnәdәqә oturmәq istәjir. By da çok asandyr. Byrada da hileji-зәr'ijjә imdada qәlir axynd cәnabları өz kәjiymlyk zәhmәtlәrini beз juz manat kijmәt edib, anasının sutu qibi jejә bilәr.

Mәnim mәksәdim by mәsәlәlәrdәn sөhbәt elәmәq dejil: әqәr dyryb hileji-зәr'ijjәdәn «hәmli-bәrsәhhәtdәn» bәhs açsak bөjuq bir qitab jazmak mәcbyrijjәtindә olyryk.

Әqәr Agdamın hamı hacılarından, qәrbәlajı-mәзәdilәrindәn, sejidlәrindәn, qәntlәr arasında olan kyrtarmaz vә tuqәnmәz muharәbәlәrdәn sөhbәt baзlasak, qәrәq bir il byrada otyrak. Mәn jol adamıjam iзim var. O dyr qi, Agdamda dajanmajıb fajtony koзdyryb jola duзdum.

Bir iqi verst qetmiзdiq qi. «Nәsirbәjli» adlı bir qәndin kabagında bir nәfәr musinn qiзi әl elәjib fajtony dajandırdı vә javaзcadan nә dedisә, fajtonçy uzunu mәnә çөndәrib dedi:

—By qiзi mәnim dajımdyr, зәhәrdә vacib iзi var izin verin janımda әjlәзdirim.

Cavabında dedim:

Sәnin dajın mәnim janımda da әjlәзә bilәr, bahәm sөhbәt edә-edә qedәriq, tәqliq dә mәnә әl vermәz.

Qiзi

—Çok sag olyn—dejә әjlәзdi janımda, jola duзduq.

Bynynla adi jol sohbətlərindən basladık: —qəlisiniz yzakdandyrmy? Səhərə byjyrmakda xejirdurmu və iləx. Axırda bir-birimizin adını xəbər aldık. Joldasımın adı məsədi Səttardı. Sysada sərrac duqanı vardi. Və hər bazar qunləri Agdama qəlib qedərdi: by bir səhbətcil, arif və danısıgından əhli-savad oldygy da anlasılırdı.

Bir kədər qetmisdiq «Karahaclı» dejilən bir jerdə bir koca qisijə çatdık. Təkribən altmıs jasında, kırmızı sakkal, sinəsi açık, basına papak əvəzinə jajlık baglamıs, kabagında bir juqlu yzyn kylak javas-javas qedirdi. By qisi dønub bizə bakıb məsədi Səttara salam verdi. Məsədi xəbər aldı:

—A məsədi Səfər haradan qəlirsən?

—Byra dəjirmənə bir-iqi pyt bygda aparmısdım, ujudub qəndə kajıdıram.

—Əhvalın necədur, ev-ysak salamatdyrmy?

—Nə əhval aj məsədi? Əhvalım bydyr qi, qørursən. Koca vaktımda qørəcəqli qunlərim varmıs. Bir vakt var idi sənin qibi konakların ijirmisi kapımdan qirirdi, xəcalət çəqməjir idim. Indi... øzun qørursən. Indi bydyr səni qørub xəcalətimdən istəjirəm qi, jer ajrılsın qirim içinə, mən məsədi Səfər olam sən qəlib mənim evimin javıklıgından øtəsən, mən də səni joldasın ilə bir jerdə aparıb evimdə by qecə konak saklamajam?By mənim uçun ølumdən bədtərdur.

Fajtonçy atları tərpətdi, biz də məsədi Səfər ilə «xydahafiz» edib ony dalda kojdyk.

Məsədi Səttar uzunu mənə dytyb dedi:

—By qisi varlı-hallı bir adamıdı. Ildə bir iqi dəfə Siraza qedib, oradan neçə juq papak dərisi qətirərdi, jaxsı da kazanardı. Bynyn evini jıkıb by halətə salan imam oldy.

Mən təəccub ilə məsədi Səttarın uzunə bakdım.

Məsədi Səttar dedi:

—Təəccub eləməjin, mənim søzumun canı var. by saat søjləjim. Siz jəkin çok esidibsiniz. Bir adamın o birisinə acıgı dytanda dejir «imam basına das salsın, imam evini jıksın imam balarını jetim kojsyn, haqəza».

Indi kylak verin.

By bədbaxt ogly hər il məhərrəm ajında jeddi qun imam ehsanı verərdi. Bojyny jogyn mollalar, tacirlər, sejidlər, nə bilim qimlər hər qun qəlib jaglı pilovdan basırdılar, nə kədər

byna mə'nasız xarc vyryrdylar. Byna imam evini jıksın dejirlər ja jok?

Axır qasıb dusub evini satdı. Evi də jaxsı ev idi, bilməjirəm nə kədər pyl aldı. Cibində pylyn cınkıltısını esidib dedi qi, qərəq qedib agamı zijarət eləjəm.

Bir bøjuq zijafət verib, təntənə ilə Məshəd səfərinə qetdi. Elə qi, zijarətdən kajıtdı, bakdı qordu pyllar xarclanıb, ev də satılıb. Əlində maja duzəltməq uçun kədim dost asnalarına jønəldi,—heç qəs əl dytmadı. Axır səhərdə kala bilməjib arvad ysagını qøturub o dagın ətəqindəqi qəndə qəçdu orada bir duqan açıb, təpiq vyrsan yçar, içində on bes manatlık mal jokdyr.

Indi byna «evini imam jıksın» deməq olar ja jok? Øzu øləndən sonra da balaları jəkin dilənəcəqlər. Byna «imam balalarını jetim kojsyn» deməq olar ja jok?

Bir kədər qedib yzyn bir hasara çatdık. Hasar bir dagın basından «Karkar» dejilən çaja tərəf enib, çajdan qeçib o biri dagın ustunə diqlənibdur. Qendən bakanda qyja bir bajkys kanatlarını çajın qənarlarına sərib çajdan sy içməqdədur.

Məsədi Səttar dedi:

—By hasara Əsqəran dejərlər, qərəq esitmis olasınız.

Dedim:

—Çok qøzəl esitmisəm və okymysam; by mənhys hasarın 1905-ci sənədə ojnadıgı rol, cəmi dunjaja mə'lymdyr. By iqi konsy və kardas milləti bølən bir səddur. Nə kədər by hasar dyryb, byna bakan turqlərin və ermənilərin jaraları təzələnəcəq, ixtijar mənim əlimdə olsajdı by hasarı, kədim asardan olmasına bakmajarak qøqundən kazıjardım, bəlqə bajkys qibi qøz kabagında dyryb qeçmis kanlı qunləri bakanların jadına qətirməjə.

Əsqəranı adladık. Bir də bakdık, bir nəfər kırmızı sakkal yzyn bojly arık qisi, øzu qibi bir arık jabının belində, tərqində xyrcyn atıla-atıla qəlir. Javıklasıb məsədi Səttara salam verib qeçdi. Məsədi Səttar dønub onyn dalınca bir kədər bakıb dedi:

—Evlərini «imam dagıdanların» biri də bydyr, amma by hamıdan koçak çıkıb øzunə bir çərəq pyly jaradıbdyr. Kylak asın byndan sizə bir az səhbət eləjim.

Dedim:

—Byjyr.

—By qiзinin adı, məзədi Sejfylladyr. Agdam bazarında duqanı var. Jaxзı evi də var, konak qələnə pilov da verir. By da o birilәri təq var-jokyny xarclajıb Məзhəd zijarətinə qetmiзdi. Qələndən sonra bir az biqar qəzib, sonra arvadının ətəqinin pyllarını satıb bir duqan açdı. Ilq qunu duqana kojdygy malın kədəri nə artır, nə də azalır. Hər qəs bynyn duqanına bir dəfə qetsə onyn malının sijahısı həmiзə jadında kalar.

Mən ərz ejləjim: on qirvənqə jag, bir duzun karandaз, bir banka zogal murəbbəsi, iqi kyty cevhər, on qirvənqə kənd, bir parça mal piji, beз altı ədəd kalaj, çaj, kaзıgı, bir зiзə sirqə, bir iqi qələf, Iezd ipliqi, bir pyt ag neft...xulasə bakan dejirdi qi, byna on beз manat verən olsa duqanını baglajıb çıkıb qedər. Bynynla belə bynyn iзlərinə bakın.

Məзhəddən təzə kajıtmıзdı: hələ heç qəsin bynyn xəzpyзlanmasından xəbəri jokdy, hamı ony varlı hesab edirdi.

Bir qun Agdam bazarına qəlib, xalkı baзına cəm' edib bynlara Məзhəd jolynyn agırlıgından və by agır joly zəhmət çəqib qetməqin səvabının intihasızlıgından, daзların dıgırlana-dıgırlana zijarətə qetmələrindən söhbət edirdi.

Məзədi and içirdi qi, Imamkylylar adlanan bir mənzilə qəlib duзmuзdu. Qördu qarvansaranın kapısında bөjuq kara daзlar jan-jana duзub. Qarvansaranın dərbanı nagıl etdi qi, by daзlar by qecə byraja qəliblər; zijarata qedirlər, sabah dyryb bynları byrada qörməjəcəqsiniz.

— Subh—dejir—dyrdyk qörduq həkikət o daзlardan bir niзanə jokdyr.

«Çinaran» adlanan mənzilə qəlib haman daзları orada qörduq.

Məзədi camaatı inandırmak uçun neçə dəfə qetdiqi imama and içdi. Camaatda agızlarını ajırmıз onyn söhbətlərinə kylak verib, pej-dər-pej salavat çevirirdi.

Kylak asanların hesabı artdı. Byny qörub məзədi dedi:

—Camaat by saat mənim evimdə bir sejid kızı əjləзib, and olsyn qedib uzumu surtduqum qəriblər зahına by saat onyn ejnində libası jokdyr, mən өz tərəfimdən on manat verirəm, sizin də qərəminizdən nə qəlir muzajəkə etməjin. Məзədinin söhbətindən juraqi jymзalmıз camaat baзladı pyl toplamaga agır mikdarda bir məbləg cəm' olyb məзədijə vusyl oldy.

Neçə vaktdan sonra iзin ustu açıldı: həkikət bir sejid kızı haman qunu məзədinin evində libassız əjləзibmiз, o da məзədinin өz arvadıjmıз. Heç qəsə onyn arvadının sejid kızı oldygy mə'lym dejilmiз. Subh evdən çıkanda məзədi arvadına əmr ejləjir qi, o bazardan kajıdınca libassız əjləssin, by da onyn uçun imiз qi, məзədinin andı jalan olmasın.

Byndan da sonra məзədi өzqə bir mədaxil joly tapdı.

Birdən eзidir qi, flan qəntdə flan sərvətdar mərhym olybdyr. O saat atını minib qedir oraja. Içəri daxil olyb baзlajır hөqurtu ilə aglajıb baзına vyrmaga:

—Əlimdən qedən kardaзım vaj! Imydym vaj! Belimin dajagı vaj!.... Ha belə.

Uç qun jaka açıb tə'zijədar olyr, uç qundən sonra mərhymyn ajiləsinə sər-salamatı verib dejir:

—Daha mən qetdim, duqanım salıbsızdyr ancak bir iз var deməqə xəcalat çəqirəm.

—Nə iз var məзədi? Byjyr!

—Jok kalsın bir ajrı qun danıзarık.

—Axır genə də gərəq nədur?

—Gərəq mən səhbəti açmajajdım indigi bir səhv elədim, gərəq dejim: rəhmətligin mənimlə bir xırdaca hesabı var. Geçmişdə mal aparıbdyr bir əlli manat kalıbdyr, mən bir söz demajirəm, istəmajirəm də, istəjirsiniz mərhyma halal eləjim. Ancak dejirəm gi, biləsiniz.

Mərhymyn varisləri bir-birlərinin uzunə bakıb, urəgləri jymyşalmış hallarında əlulərini zugli-zimmə eləməq istəmajib pylları verirlər.

Bə'zən oky daşa da tokynyr, mərhymyn varisləri gərursunuz gi, dejirlər:

—A məşədi sənin sözunə inanmamaga hakkımız jokdyr, məşədi gişisən səndə jalan olmaz, ancak nisjə mal almak mərhymyn adəti dejildi. Bir il çıplak kalmaga razı olardı, uç arşın nisjə kədəq almazdı.

Cavabında məşədi dejir:

—Nə eləməli siz verməjirsiniz, mən də istəmajirəm, pyl dejəndə əl çirgidur, rəhmətlig ilə ijirmi il dyz-çörəq jemişig kyrban olsyn o dyz-çörəgə.

Byny dejib varisləri şubhədə kojyb, atını minib çıkıb gedir.

Bir neçə gundən sonra gərursunuz varislər şubhədən çıkmak uçun özləri gəlib azdan-çokdan məşədijə verib halallık alır.

By məşədinin peşəsi bydyr, indi gi, duganı boşdyr gedib əlu sahıblarından pyl istəjəndə dejir:

—Parçanı mərhym mənim konşymdan alıbdyr. Janında pyly olmajıb, mən vermişəm.

By jakında «Xocalı» adlanan bir gənt var. By gunlər də orada hacı Zejnal adlı bir varlı gişi vəfat eləjibdur, məşədi jəkin onyn tə'zijəsindən gəlir. Gərəsən varislərindən nə kədər çırpıbdyr.

«Xocalı» çajını və «çaparxana»sını geçib bir səhraja çıkdık. Jolyn altında və ustundə nizamla duzulmuş «tögmə təpələr» var idi.

Məşədi Səttar nagıl etdi gi, by təpələr də kədim aşardandyr. Byrada kədim zamanda Soltan Səlim ilə Şah-Ismajılın arasında bəjug muharəbələr olybdyr.

Bir az getmiş gərdug gi, bir nəfər şəxs bir gurən atın belində jel gibi gəlir; atın ajakları gyja jerə dəjməjirdi; jakınlaşıb salam verib gullə gibi ötub geçdi.

Məşədi Səttar dedi:

—By da bir təhuf vucyddyr, jol ustudur, byndan da bir kədər sizə nagıl eləjim, vakt geçsin.

Dedim:

—Byjyr.

Məşədi başladı:

—By şəxsin adına hacı Mehdi ogly Əsgər dejirlər. Atası byna bəjug sərvət kojyb getmişdi. Sərvətin çok jarısını dost aşna jolynda xarc etdi. Kış fəslində az gecə olardı gi, bynyn evində neçə nəfər konak pilov jeməsin, bahar fəslində hər həftə dost-aşnalarını şəhərin ətraflarındagı çaj ganarına, meşələrə, bylaklara, «Tyrş sy» dejilən jerə konak çagırıb xanəndə və nəvazəndələr ilə onlara gejf verərdi.

Bir dəfə dost-aşnasına xəbər verdi gi, hamısı cumə gunu ona «aşırma pilov»a konakdyrlar. Biz çok figir elədig gi, «aşırma plov» by nəjə dəjir—bir şej analaja bilmədig.

Axşam cəm' oldyk bynyn evinə, adama bir igi istəgan şirin çaj içib bir kədər səhbət edəndən sonra, hər igi adama bir məcməji pilov gəldi və hər məcməjidə igi ədəd gəglig ajak-ajaga baglanıb pilovyn ustundən aşırılmışdı. Aşırma pilov by imiş.

Devlətinin kalanının da axırına Irandan gəlmiş bir dərviş daş atdı.

Dərviş elmi-gimjada məharət jetirdiginə byny inandırıb və hər mə'dəni dəndərib kızıl eləməq sirrini bildigini səjləmişdi. By bədbaxt ogly aldanıb dərvişi gətirib saldı evinə, əlində olan majanın hamısını gurədə jandırandan sonra, bir səhər dyryb dərvişi kaçmış gərdu.

Indi bynyn Agdamda bir xırdaca duganı var, otyryb alış veriş eləjir, hər nə kazansa dost-aşna jolynda xarc eləjir, əjər bir nəfər onyn axırıncı gəjnəgini istəjə, jəkin çıkarıb verər. Indi byndan sizə bir hegajə nagıl eləjim.

Bizim Agdam bazarını gərdunuz, təhuf bir bazardyr, orada by bazardan o bazara dəç tamam bigarçılıkdyr, alış-veriş nudrətən olyr: bəlgə bir jerdə əlu duşə, gəfən sidru-gafyr uçun bazara gələn ola. Duganıçlar dəstə-dəstə o duganda by duganda jıgılışıb boş səhbətlər ilə vakt geçirirlər.

Ittifakən Baqıdan, Tiflisdən ələlxusys Moskvadan tacir lərin biri kajıdıb qələndə bazarda bajram olyr. Neçə qunlər ilə belə bədbaxtlara rahatlık verməjib, hər qun baəına cəm' olyb ony qərduqundən, eəitdiqindən qedib-qəldiqindən danıədırıb kylak asırlar.

Haman byradan atlı qeçən oglan birdən bazardan jok oldy, tamam iqi həftə duqanı baglı kaldı. Sonra mə'lym oldy qi, Kazak kəzasında bir nəfərdə «diliboz» cinsindən bir atın soragını eəidib, onyn dalınca qedibdur. Haman atdyr qi, indi altında idi.

Iqi həftədən sonra bazar adamı bynyn kajıtdıgından xəbər dytyb, biri-birlərinə səz verdilər qi, hacı Mehdi oglyndan haraja qetdiqini və by iqi həftənin ərzində nə jerlərdə qəzdiqini bir nəfər xəbər almasın, qyja qi, o byradan heç bir jana qetməmiədi.

Əsqər qəlir bazara, duqanların kabagında dolanıb, ancak bir duqançı byna e'tina eləməjir. Salam verir salamını sojyk bir hal ilə alıb jenə iəinə məəgyl olyr. Əsqərin bagrı çatlajır. Necə ola bilər qi, by bir belə zəhmət çəqib qedib «diliboz»lardan at qətirsin, amma byny bir adam xəbər almasın! Bir də bakır qərur bir duqanda beə on nəfər duqançılardan cəm olyb səhbət eləjirlər, bir baə janaəır oraja:

—Salam-əlejqum.

—Əlejqəs-salam aga Əsqər, nijə ajləəməjirsən?

Əsqər ajləəir. Camaat əz səhbətində davam eləjir. Əsqər nə kədər qəzləjir qi, bynyn by muddətdə harada oldygyny bır xəbər alan olsyn. Ta o da nə nev' qedib qəldiqini səjləsin. Bynyn əvəzində duqançılar hər biri bir bahana ilə dyryb dagılmaga uz kojyrlar. Birisinin duqanı sahıbsız kalıb, birisinin namazı qeçir, birisi axəam jeməqi uçun tədaruq qərməjibdur, birisi poçt ilə qərəq pyl bərat eləsin...... xulasə bir-bir dyryb qedir, Əsqəri duqan sahıbı ilə bir jerdə kojdylar. Duqan sahıbı isə dəftər, çotqəni çıkarıb, hesaba məəgyl olyr. Əsqər bir kədər ajləəib, kalkır ajaga.

—Xydahafiz!

—Xydahafiz, aga Əsqər,

Byny dejib duqançı jenə baəını aəaga salıb məəgyl olyr. Əsqər mə'jys kajıdır əz duqanına.

Duqançılar bynynla bir neçə dəfə belə rəftar edəndən sonra Əsqər əhvalatı dyjyr.

Bir dəfə jenə qərur qi, bir duqanda neçə nəfər ajləəib lakırtı vyryr. Dyryb javaə-javaə o tərəfə jonəlir.

O biri dəfələr təq duqançılardan biri kalkıb, dejəndə qi:

—A qiəi jaxəı jadıma duədu, hacı Imamkylynyn veqselinin vaktıdyr. Aparım onyn pylyny verim.

Əsqər ondan cəld kalkıb, abanın altından beə açılan tufənqi çıkardıb patronlajıb dedi:

—Əjləə jerə joksa odladım! Hər qəs də jerindən kalksa atamın ogly dejiləm, cəmdəqini jerdə kojmasam.

Hamı sysyb saqit əjləədi. Əsqər dedi:

—Indi kylak verin: bir nəfərdən xəbər dytdym qi, Kazak mahalında Rustəm bəjin ilxısında «diliboz» nəslindən bir at var qi, dunjanın jarısına dəjər.....

Byrada Əsqər iqi həftənin içərisində baəına qələnləri, tufənqi adamlara tərəf dytmyə nagıl eləjib kyrtarandan sonra dedi:

—Indi mən səzumu kyrtardım hər qəsin harada nə iəi var isə byjyryb qedə bilər.

Camaat qulyəub xəbər verdilər qi, heç qəsin heç jerdə iəi jokdyr, hamı avaradyr, elə məhz onynla əyxlyk eləməq istəjirdilər.

Qecə saat on iqi'ə jakın Əyəaja varid oldyk. ancak əəhər qərunməjirdi, ətrafda xarabalıkdan savajı bir əej jokdy. Səbəbini xəbər aldım, məəədi Səttar qulub dedi:

—Byrada əejtan əzunə dokkyz qun, dokkyz qecə toj elədi. Əəhərin evlərindən məə'əllər kajırmıədılar. Qecə-qunduz tufənq səsləri qəsilməjirdi. Hətta əejtan tərəfdən qəlmiə bir jaranal əəhərin içində top da atırdı. Toj çok əuqyhly qeçdi, camaatdan da çok kırılan oldy, ancak nə eləməli, əejtan əməlindən xata çıkmasa olmaz.

Dedim:

—Dogry byjyryrsan.

Fajtonçy soryədy:

—Hara duəəcəqsən?

Dedim:

—Təbrizli mirzə Koəynəlini tanıjırsan?

Dedi:

—Mirzə Koəynəlini Karabagda yəaklar da tanıjır

—Onda bir baə onyn evinə sur.

—Baз ustə.

Neçə dəkikədən sonra fajton bir həjətdə dajandı. By mirzə Koзynəlinin evi idi. Kapı açıldı, qədəq bojly bir adam başını çələ çıkardıb xəbər aldı.

—Qimsən?

Cavabını fajtonçy verdi:

—Konakdyr Tiflisdən qəlir, siz ilə iзi var.

—Byjyrsyn byjyrsyn!

Mirzə pilləqandan aзagı enib, ezu kabakca mənə salam verdi:

—Salam-ələjqum, siz çok xoз qəlibsiniz byjyryn içəri.

Fajtonçynyn hakkını verib məзədi Səttar ilə vida'laзıb mirzənin dalınca daxil oldym mənzilə. Mirzə jer qestərdi:

—Byjyryn əjləзin, jəkin jol sizi jorybdyr: samavar da hazırdyr. Çaj içməq mənim uçun bir azar olybdyr. Subhdən qecə jatıncaja kədər qərəq mənim samavarım kajnasın. İçdiqim çajın heзabını da bilməjirəm. Dejirlər:—çaj nədur çaj nədur.

Mirzə iqi istəqan çaj təqub birisini mənim kabagıma, birisini də əjləзib ez kabagına kojdy.

—Sizin təзrifiniz həmiзə Tiflisdə olyr?

—Bəli Tiflisdə olyram: ancak sijahəti xoзladıgımdan baзka зəhərlərə və vilajətlərə də qedirəm.

—Əlbəttə sijahət çok qezəl зejdur dejirlər çok okyjan çok bilməz çok qəzən çok bilər.

—Həkikət duz byjyrysynyz, amma neçə qi, mən eзitmiзəm, sizin elminizə heç bir səjjah çata bilməz. Mən Kafkasın hər bir зəhərlərində sizin tə'rifinizi eзitmiзəm. Jəkin siz Tiflisdə «ag molla»nı tanıjırsınız.

—Xidmətlərinə çata bilməmiзəm, amma bələdijjətim var, kalim adamdyr.

—Sizin tə'rifinizi mənə o səjlədi. Mən bir muзqil iзə duзub, oradan byraja xidmətinizə qəlmiзəm.

Nijjətimi açıb mirzəjə səjlədim. Mirzə зahadat barmagını alnına kojyb dərin fiqrə qetdi. Sonra dedi:

—By qecə byrada jatarsınız—axзamın xejrindən isə sabahın зərri—səhər qitabları təqub durust bakaram, ymydvaram əlac tapıla.

Çaj içib bir kədər o jan by jandan səhbət elədiq. Mən xəbər aldım:

—Mirzə siz çokdanmı Karabagdasınız?

—Bəli mən anadan byrada olmyзam: ancak atam Təbrizdən qəlmədur, o səbəbdən bizə—Təbrizi dejirlər. Elə qi Məhəmməd зah vəfat elədi, Iranın kanynyna binaən taxti-səltənət naibussəltənə fərman-fərmaji-məmləqəti-Azərbajcan Nevvab Bəhmən Mirzəjə qeçdi. Bəhmən Mirzə atasının vəfatından xəbərdar olyb, təntənə ilə Təbrizdən çıkıb Tehran tərəfə rəvan oldy. Təbrizlə Tehranın arasasında xəbər qəldi qi, Nəsrəddin Mirzə taxti-səltənəti gəsb edib, koзyn da tamamilə onyn tərəfinə qeçibdur. Nəsrəddin Mirzə əmr veribdur qı, Bəhmən Mirzəni dytyb, koly baglı onyn huzyryna qətirsinlər, və hətta onyn qezlərini çıkardacagına and içibdur. Bəhmən Mirzə əhvalatı eзitcəq ustunə qələn adamlardan neçə nəfər ən mukərriblərini qəturub, kalanlarını dala kajtarıb, uzunu Rysja tərəfə çevirdi. Neçə vakt at surəndən sonra jetiзdi «Fitilbərqə» və bir baз qetdi, Imperator birinci Nikolajın janına. Nikolaj ony artık məhəbbətlə kəbyl edib, onyn həmiзəliq Rysjada saqin olmagına icazə verdi və hər ildə ona otyz altı min ryblə maaз tə'jin edib. Rysja зəhərlərindən birisini ezu uçun məsqən intixab etməsini təqlif etdi. Həzrət-vala nəvvab by Зyзa зəhərini məsqən kəbyl edib, byrada saqin oldy. Mənim mərhym atam da—allah atanıza rəhmət eləsin—Bəhmən Mirzə ilə bahəm byraja qələnlərdən, həzrəti-valanın qatibi və rəmmalı olybdyr. Atamdan mənə çok zikimət qitablar qeçibdur və o qitabların cihətincə muзəffiulhal quzəran eləjirəm.

Içəri otak ilə bizim aramızdaqı kapı dejuldu. Mirzə dyryb qedib kapını açıb oradan bir məcməi fisincan-plov, qətirib kojdy ortalıga. Pilovy jediq. Əlimizi jydyk, Mirzə ezu kabları qəturub içəri apardı.

Зamdan sonra jenə adama bir istəqan çaj içdiq. Orta kapı açıldı, oradan iqi əl yzanıb çarзaba baglı bir dəst jorgan-dəзəq otaga kojdy. Mirzə ezu kalkıb mənim uçun jer salıb dedi:

—Qecəniz xejrə kalsın, jatın rahat olyn, subh danıзarık.

Mirzə ez əndərynyna qetdi, mən də sojynyb jatdım.

Subh Mirzənin içəri otakdan qələn namazının səsi məni ojatdı.

Dyryb libasьnь qejinib əjləʒdim.

Mirzə kapьnь açьb məni qejinmiʒ qərub, təəccublə xəbər aldь.

—Siz əcəb ʒubhxiz imiʒsiniz.

—Bəli adətim belədur dedim. Və hal-on qi, Tiflisdə saat ondan kabak qɵzlərim açьlmaz. Mirzə dedi:

—Çok qɵzəl adətdur. Əby-Əli-Sinanьn byjyrdygyna qɵrə, subh tez dyran adamьn canь saf olar.

—Duz byjybdyr; belədur qi var.

Çajdan sonra Mirzə byjyrdy:

—Jəkin dincinizi durist alьbsьnьz, indi sizin məksədinizdən səhbət edə biləriq.

Siz jatandan sonra mən qedib «tənbehilgafilin» qitabьnь açьb mutaləə elədim. By qitabda cəhənnəmin tə'rifi və təsviri muqəmməl syrətdə dərc olynybdyr. Qitabьn otyz jeddinci səhifəsinin jeddinci sətrində jazьlьbdyr: heç bir qəs kəbləlmevt cəhənnəmi qɵrə bilməz. Fəkət bir nəfər adam flan ildə (by sənəni qɵstərir) flan ajьn flan qunundə (haman qunu qɵstərir) adь «t» hərfilə baʒlanan bir ʒəhərdən, adь «ʒ» hərfilə baʒlanan ʒəhərə adь«k» ilə baʒlanan mukəddəs bir ʒəxsin janьna qəlib, ondan cəhənnəmi qedib sijahət etməq uçun ilac istəjəcəqdur məksədinə də najil olacakdyr; çunqu cəmi muʒqullərin ilacь o ʒəxsdə və onyn əlinə qeçmiʒ «Cameul-də'vət» qitabьnda olacakdyr. O qitabьn jetmiʒ jeddinci səhifəsində jazьlmьʒ nusxə o ʒəxsin muvəkkəti olarak ɵlub cəhənnəmə qetməqinə səbəb olacak.

Indi aga can o nusxə bydyr:

1) Rubisys—on miskal, 2) əfjyn—on miskal, 3) əfrəfjyn—beʒ miskal, 4) tirjaq—dɵrt miskal, 5) zə'fəran—beʒ miskal, 6) akərkərha 1) beʒ miskal, 7) zəncəbil—beʒ miskal, 8) filfili-Hindi—uç miskal 9) Əsəl-bəkədri—qifajə.

By dərmanь on qun iste'mal edəndən sonra kəbzi-ryh olyb qedib cəhənnəmi sijahət edə bilərsiniz. By əczanь alьb qətirərəm və onlarь həvənqdə dɵjərəq lazьm olan dyalarь okyram.

1) Tərxyn qəqu.

Ilavə lazьmdyr bir dənə kara xorys alьnsьn. Ony mən byrada baglajacagam və qecə haman xorys birinci dəfə banladьkda dərmanlarь həvənqə təqub dɵjməqə baʒlajacagam.

Sabah dərmanь ɵzunuzlə qɵturub Tiflisə apara bilərsiniz və orada axynd ag mollanьn təht tərbijəsində iste'mal etməqə məʒgyl olarsьnьz; tamam on qundən sonra ɵzunuzu baʒka bir aləmdə qɵrəcəqsiniz—cəhənnəm aləmində.

Mən Mirzədən xəbər aldьm:

—Cənab Mirzə, byjyryn qɵrum mənə cəhənnəmdə kalmak neçə qun mujəssər olacak?

Byjyrdy:

—Hər cadьnьn tə'siri kьrk qun olar, kьrk qundən sonra ajьlьb ɵzunuzu haman jatdьgьnьz jerdə qɵrəcəqsiniz. Ancak cəhənnəmin hər qunu dunjanьn kьrk qununə barabardyr.

—Cənab Mirzə sizin hakki-zəhmətiniz nə kədər olacak?

—Jetmiʒ jeddi manat, jetmiʒ jeddi kəpiq. Ilavə əczanьn və xorysyn kijməti. Siz əjləʒin mənzildə, ja istəjirsiniz çьkьn bir kədər ʒəhəri dolanьn. Sɵz jok qi, qun orta naharьnь da bir jerdə eləjəcəjiq.

Ʒəhəri bir kədər dolanьb saat on iqidə əzan səsi eʒitdim. Bir koca qiʒi məqryh ʒəsilə əzan okyjyrdy.

Mənzilə kajьdьb mirzə Koʒynəlijə by syalь verdim:

—Cənab mirzə Karabagda baʒka ʒej jok isə də jaxʒь xanəndələr var. Kafkasьn hər jerinə qetsən, orada xanəndəni, tar çalanь, qamança çalanь, zyrnaçьnь Karabaglьdan qɵrəcəqsiniz. Bəs necə olybdyr qi ɵzunuz uçun bir xoʒsevt əzançь tapmajьrsьnьz? Tiflisdə də əzançь var, həmiʒə əzanь ʒyr ustundə okyjyr, Qəncədə əzançь baʒlajьb əzan verəndə, ryslar ermənilər dajanьb onyn əzanьna kylak asьrlar. Hətta Qəncədə belə danьʒьrdьlar qi, iqi nəfər erməni əzançьnьn səsindən mutə'sir olyb islamь kəbyl ediblər.

Mirzə by sɵzu eʒitcəq ycadan bir salavat çevirib dedi.

—Dogry byjyryrsynyz: Karabag xanəndə mə'dənidur, byradan neçə nəfər adlь xanəndələr çьkьbdyr—məsələn hacь Husu məʒədi Isi Həsənçə, Karjagdь ogly və sajirləri. Qɵzəl səsi sahьbь cavanlarьmьz jenə var: ancak dərd bydyr qi, cavanlarьmьzda islam ryhy kalmajьb, bir nəfər namaz kьlan, oryc dytan jokdyr, hamьsь allahdan uz dɵndəriblər. Indi qimə deməq olar qi, sən kьʒьn çilləsində qecə jarьsь qet çьk mina-

rənin baʒına, orada əzan ver? Byny by əjjamın cavanları kəbyl edərlərmi? Amma bizim əzançımız hacı Tagı dindar bir adamdyr, onyn indi jaʒı həʒtaddan ɵtubdur, by həʒtad ilin altımıʒını əzançılıkla qeçiribdur. Və dejir canım agzımdan çıkınca əzan verəcəƣəm.

—Ona maaʒ nə verirlər?

—Maaʒ çok dejil, mevkyfatdan ajda onyn uç manat məvacibdur.

—Uç manat ilə onyn məiʒəti necə qeçir?

—Hacının ɵzƣə mədaxil jerləri də var. Birinci mədaxil hamamlardandyr. Bizim hamamlar sizinqilərə oxʒamaz. Mən eʒitmiʒəm sizin hamamlarda gusl uçun hoyz jokdyr, divarlarda samavar kyrmasına oxʒar bir ʒej kojybdyrlar, onyn altında da çimən jəkin paq olmajacak. Bizim hamamların Iran kajdası bɵjuq hovyzları var qi, adına xəzinə dejirlər. Hər musəlman hamamın içinə ƣirdiqdə ƣərəq kabakca xəzinəjə daxil olyb, orada bir neçə dəkikə bədənini isitsin: sonra çıkıb canını qisələdəndən sonra dubarə hovyza daxil olyb gusl-cənabət eləsin. Hər hamama vaktına ƣɵrə ƣundə otyz, adamdan juz adama dəq ƣəlir. Arvat hamamları həftədə bir dəfə açık oldygyndan oraja neçə juz arvat dolyr. Hər bir xəzinəjə ƣirib

çıkan jəkin orada bir kədər canının çirqindən kojyr. Hamam boʒalıb ƣecə xəzinənin syjy dyrylandan sonra, uzərində əl kalınlıgında pij dyryr. By piji syjyn uzundən alıb təmizləməq lazımdyr. Byda əzənçi hacı Tagının vəzifəsidur. Hər subh əzandan sonra hamamları ƣəzib hər jerdə xəzinənin uzunun pijini jıgır. Ʒəhərdə jeddi-səqqiz hamam var. Hər birisindən ƣundə iqi ʒahı pyl alır. Byda onyn ƣun ryzisinə qifajət edir.

Hacı Tagının iqinci maaʒ pyly bydyr. Hacı ʒəhərin əhalisini səgirən, qəbirən, unasən, zuqyrən—hamısını tanıjır. O dyr qi, hər bir toja, tə'zijəjə təqjəjə adam çagırılmak lazım olsa, byny da hacı Tagıja tapʒırırlar. Hacı sijahını əlinə alıb ʒəhəri dolanıb hamını də'vət eləjir. Sɵz jok qi, zijafətdə ɵzu də əjləʒib «iʒtiraq» edir: həmiʒə ətəƣinin altında da bir ləƣən ƣətirib, ony da pilovla doldyryb evinə aparır. Ilavə hacı əmələji-mevtadan sajılır. Hər ɵlunun kabagınca kəbristana ƣedir. Byna da bir hak verirlər. Xulasə hacının qejfi qɵqdur: jaxʒı dolanır.

Mirzə əczanı alıb bir kara xorys də ƣətirib baglamıʒdı. Və kabagına da bir kədər qiʒmiʒ kojmyʒdy. Səbəbini xəbər aldım, dedi:

—O xorysa by ƣun baʒka ʒej jedirtməq olmaz. Qiʒmiʒ dənələrinə xusysi dyalar okynybdyr.

Sufrə salındı. Dalınca sufrəjə dyz-çərəq və dolma ƣəldi. Mirzə uzr istəjib dedi:

—Pilovy inʒaallah axʒam jejəriq.

Axʒam əzanı Mirzə məni təq kojyb dedi:

—Siz byrada əjləʒin, mən ƣərəq xorys banlajınca coʒəni-qəbir və məntər okyjam.

Dyryb ɵzunun jatacak otagına ƣetdi.

Axʒam saat on radələrində xorys səslənən təq içəridən həvənƣ-dəstəsinin səsi ƣəldi.

Bir az qeçmiʒ Mirzə daxil olyb bir ʒiʒə içində dərman ƣətirib dedi:

—Byjyryn hazırdyr.

Bir kədər sɵhbət edib, pilov jejib jatdık.

Subh dyryb Mirzəjə juz manat verib xydahafiz elədim. Mirzə bir məqtyb da ag mollanın adına jazıb byjyrdy:

—Byrada lazım olan ədəbı jazmışam, on qun qi, siz dərman iste'malına məşgyl olacaksınız, o qərəq qecə və qunduz sizin janınızda olsyn.

Mirzədən razılık edib, jenə haman jol ilə Tiflisə kajıtdım.

Tiflisdən ag mollanı tanımajan bir nəfər tapılmazdı. Çunqi onyn mənzili vake olan Symbatov quçəsini Tiflisin tamam cavanları tanıjırdı.

By quçə bir vaktında Tiflis cavanlarının ojnagı idi, evlərin hamısında subhə dəq pijano çalınıb, kızlar və cavanlar «matçiş» ojnardılar.

Sonra hoqumət by cavanların qəz jaşlarına bakmajarak by evləri bagladı. Indi by quçədə ag molla jaşamakdadyr.

Ag mollanı nə-inqi musəlmanlar tamam Tiflisin qurculəri, ermənilərı və rysları da tanıjır. Hər qun axşama dəq onyn janına zijarətə qələnlər ilə doly olyr.

Qələnlərin çokysy kadınlardyr. Qimisinin əri kaçıb, ony kajtarmak istəjir; qimisi dyldyr, ərə qetməq istəjir, qimisi flan oglana øzunu sevdirməq uçun cady jazdırır, urəq qeçməsi olanlar, baş agrısına mubtəla olanlar, bir para xəstəliqlər dytanlar—hamısı ag mollanın dyasilə məramlarına çatmak istəjirlər.

Qecə evdə dincəlib səhər qetdim mollanın xidmətinə.

Kəbyl otagı kadınlar ilə doly idi. Kyllykçysyndan mirzə Koşynəlinin məqtybyny qəndərdim. Məni o saat içəri çagırdı. Əhvalatı mufəssəl səjlədim: sorışdy qi, bəs Mirzə sizə verdiqi dərmanın nədən və nə əczadan əmələ qəldiqini byjyrmadı ?

Cavabında dedim:

—Mənim janımda əczaların adlarını bir-bir okydy: ancak ynytmyşam.

Çok əfsys edib byjyrdy:

By dərmanın sirrini ondan savajı dunjada bir qəs bilməz; byny qeçmişdə Mir Damad və Xacə Nəsir Tysi bilərlərmiş, onlar da by xusysda bir jadiqar kojmamışlar. Bəhərhal Mirzənin xahişinə qərə by on qunu sizinlə bir jerdə qeçirərəm. Və Mirzə qəstərdiqi dyaları okyjaram. Ancak qərəq mənim zərərimi øhdənizə qəturəsiniz: siz qərursunuz mənim janımda nə kədər adam var, hər qun də belədur. Qərəq qundə mənə əlli manat verəsiniz qi, on qundə beş juz manat eləsin.

Bir kədər danışdıkdan sonra axynd cənablarını uç juz manata razı elədim. Və şənbə qunundən işə şury etməmizi kərar verdiq. Xydahafiz edib qetdim.

Şənbə qununə dərt qun kalmışdı: by dərt qundə mən cəm işlərimi jendəmə kojyb, dost?aşnalar ilə vida'laşıb əjləşdim mənzildə.

Şənbə qunu səhər axynd qəldi. Mən dərmanı çamadandan çıkartdım: bankanın agzı açılanda ətir kokysy evi başına qəturdu. Mən bismillah dejib, dərmandan bir kaşık agzıma kojmak istədiqdə axynd dedi:

—Dajan!

Dajandım.

Byjyrdy:

—Qərəq by saat qedib hamamda gusl-cənabət edəsiniz. Hamamdan çıkıb dalınıza bakmajarak evə qələsiniz. Evdə iqi ruq'ət hacət namazı kılandan sonra başlajıb dərmanı iste'mal edəsiniz, mən də siz hamamdan kajıdınca byrada Mirzə Koşyn əli məqtybyndə qəstərdiqi dyaları okymaga məşgyl olaram.

Hamamdan kajьdьb axyndy həkikət qitab okyjan ǥɵrdum. Sonra qitabь jymyb cibindən bir lulə qagьz çьkardьb baʒladь ony okydykca açmaga. By dyanьn əni bir çərəq yzynlygy bir qilometro qagьzьn uzərinə jazьlьb, bir agaç parçasьnьn ətrafьna sarьnmьʒdь. Dyanьn adьna «coʒənqəbir» dejirdilər.

Axynd byjyrdy:

—Vaktdyr indi dərmanь baʒlajьb tənavul edə bilərsiniz..

Dərmandan bir kaʒьk agzьma kojanda agzьm, sonra bogazьm axьrda karnьm—hamьsь odlaʒdь.

By halət xusysynda Mirzə cənablarь mənə izahat vermiʒdi. Ona ǥɵrə davam etdim.

Muxtəsər qəlam dokkyz ǥun, ǥundə uç kaʒьk by dərmandan tənavul elədim. Onyncy ǥunu dost aʒnanь cəm' edib, onlarьn huzyrynda cəhənnəmə muʒərrəf olmagьmь lazьm bilib, hamьsьna xəbər elədim.

Haman ǥunu dost-aʒna tamam cəm' oldylar. Və məndən xahiʒ etdilər qi cəhənnəmdə hər nə ǥɵrsəm ony jazьb bir dəftərçə baglajьm, ta dost-aʒna okyjyb fejzijab olsyn.

Mən sɵz verdim.

Sonra axynd ilə belə məsləhət ǥɵrduq qi, mənim bədənimi kьrk ǥun bir sandьk içərisində saklasьn və kьrk ǥun tamam oldykda ɵz əlilə ǥəlib sandьgь açsьn.

Axynd byjyrdy:

—Vaktdyr yzan.

Itaət edib yzandьm və axьrьncь kaʒьk dərmanь jedim. O saat ǥɵzum karaldь baʒьm ǥicəlləndi, məni jyky dytdy birdən ɵzumu bir bɵjuq səhrada ǥɵrdum. Bildim qi, by səhra cəhənnəm səhrasьdyr.

CƏHƏNNƏM

Səhranьn ǥun batan tərəfindən ǥɵrdum bir ʒɵ'lə asimana bilənd olyb, ьʒьgь hər jeri burujubdur. Uzumu ʒɵ'ləjə tərəf dytyb ǥetdim. Bir az ǥedəndən sonra məni cəhənnəmin istisi vyrdy. Təəccub byrasь idi qi, byrnyma pilov iji ǥəldi. Jəkin etdim qi, cəhənnəmdə hamьdan çok jananlar pilov jejənlərdur.

Isti ǥəldiqcə artdь. Mən dajandьm. Ǥɵrdum qi, həraratin artьklьgьndan mənim uçun iləri ǥetməq mumqun olmajacakdyr.

Birdən kylagьma bir səs ǥəldi:

—Əjjuhəlxortdan! Eʒidibsənmi qi, «qafər bəcəhənnəm nəmirəvəd—qəʒan-qəʒan mibərənd» 1). Ǥetməsən də aparacaklar. Jaxʒьsь bydyr ɵz xoʒyn ilə ǥedəsən.

By sɵzu eʒidən təq baʒladьm jeriməǥə, dedim:

—Hərçi badabad! 2)

Mən cəhənnəmi həmiʒə Baqьnьn mə'dənlərinə oxʒar bir ʒej hesab edərdim və çok və'də də dejərdim qi, cəhənnəm jəkin Baqьda olacak; neft kyjylarьnьn hamьsьndan alav ǥejə dirəqlənəcəqdur və ǥunahqarlarь bir-bə-bir təpəsi ustundə kyjylara salacaklar.

Bir də mən belə hesab edirdim qi, cəhənnəm bir bɵjuq ʒəhərdur, dərjanьn qənarьnda duʒubdur. Tə'mirat hamьsь oddandyr. Jananlar istəjirlər qi, ɵzlərini dərjaja atsьnlar, bəlqə sy onlarьn əzabьnь azalda—amma olmajьr. Əzijjətləri birə-iqi də artьr.

Xulasə hər nev' təsəvvur edirdim, amma heç birisi ǥɵrduǥum olmadь.

Cəhənnəm əvəzində bir bɵjuq əzdəha ǥɵrdum qi, onyn jetmiʒ min fərsənǥ bojy idi və jeddi min fərsənǥ eni idi.

---

1) Qafər cəhənnəmə ǥetməz, ony çəǥə-çəǥə apararlar.
2) Nə olyr-olsyn.

jetmiз min agzı var idi, jetmiз min byrny, jetmiз min qөzu vә jetmiз min kylakları var idi.

Hejvanın agzından, kylaklarından vә byrynlarından alav dirәqlәnirdi.

By halda qөrdum mәnә tәrәf bir qiзi qәlir: arık, yzyn, bogazı naziq, başı bal-kabak bojda, byrny kara kyз byrnyna vә sakkalı qeçi sakkalına bәnzәjir. Amma dөзundә bir зiri-xyrзid niзanı var. Vә niзanın da әtrafında farsca by sөzlәr jazılmıз:

«Abi-зorәst, çi kabilijjәt darәd
Budch burizәd biqyri-pәdәrәз». 1)

1) Зor sydyr nә kabilijjәti var—ver qetsin.

Jazını okyjan tәq qiзini tanıdım. Jәkin kare'lәr hamısı tanıdılar. Tanımajanlar var isә, vәzir Mirzә Aga Asinin divanını okysynlar—o saat tanıjarlar.

Qiзidәn xәbәr aldım:

—Mәrdәq byrada nәmәnә kajırırsan?

Dedi:

Elә әlәn qundәn mәni cәhәnnәmdә oda—başı ediblәr.

Dedim:

—Çok qөzәl mәnsәbdur, mubarәqdur.

Sonra xәbәr aldım:

—By әzdaha byrada nә kajırır?

Dedi:

—Kylak ver nagıl edim: Xydavәndi-alәm qi, cәhәnnәmi xalk etdi, onyn hәrarәtindәn qoj od dytdy: otlar, agaclar dәrjaların syjy—hamısı kyrydy. Cәmi vuhyз vә tәjjyr, ins vә cins kazijulhacat dәrqahına әl qөturub jalvarırdılar:

Ilahi jandık, jaratdıklarına rəhmin qəlsin! Xydavəndi-aləm məxlykatın dyasını eşitdi və by əzdəhanı jaradıb ona əmr etdi qi, cəhənnəmi ydsyn.

Əzdəha jalvardı, ərz elədi:

—Xydaja mən nə qunah eləmişəm? Qəzəbini mənim ustumdən qetur.

Əzdəha bir də bakdı qi, başının ustundə bir-mələq, əlində oddan kamçı dajanıb dejir:

—Yd cəhənnəmi ej alalhın hejvanı, xydavəndi-aləmin əmrindən bojyn kaçırtmak olmaz!

Əzdəha itaət edib cəhənnəmi çəqdi qamına.

Əzdəha cəhənəmi ydandan sonra onyn içərisi başladı alışıb janmaga. Əzdaha ilan dili çıkardıb jalvardı:

Allah jandım mənə rəhm elə!

Xydavəndi-aləmin əzdahaja rəhmi qəlib əmr etdi qi, ilin altı ajını nəfəsini çələ versin və altı ajını içəri çəqsin. O dyr qi, əzdəha nəfəsini çələ verəndə bahar və jaj olyr, içəri çəqəndə—paiız və kış olyr. Bir para sarsak-syrsak qitablarda jazırlar qi: nə bilim aj belə qedir, qun belə qəlir, jer dombalak aşır, bynlar hamısı axmak sezlərdur. indi qezun ilə qerub jəkin edə bilərsən.

Dedim:

—Bəli qerurəm. mən by sezləri dunjada da eşitmişəm: bizim şəhərə Irandan bir axynd qəlmişdi. Məqtəb açıb şəhərin yşaklarına dərs verirdi. Axyndyn adını ynytmyşam, ancak jadımdadyr qi, məqtəb yşakları onyn adını molla hamami-zənanə kojmyşdylar. Mən by sezləri o buzurqvarın dilindən. minbərdən eşitmişəm. Qerunur axynd duz byjyrmyş. Dalınca bir ah çəqib ez urəjimdə dedim:

—Ja molla hamami-zənanə, əqər kijamətdə qerusməq mujəssər olsa, səndən halallık istəjəcəqəm, çunqu o vakt tamam məscidə cəm' olanlar, bir agızla salavat çevirdilərsə də mən şəq elədim.

By səhbətdən sonra oda başından sorysdym:

—Cəhənnəmə qirməq olarmı?

Dedi:

—Bəli, bəli! Byjyra bilərsiniz. Cəhənnəmin kapısı hər qələnin uzunə açıkdyr.

—Başpyrt flan?

Dedi:

—Heç bir şej lazım dejil, sən qerən polis byrada jokdyr. Kapını açıb məni içəri saldı.

Bəli, vasil oldyk cəhənnəmə. Allah cəmi arzısında olan mə'min-mukəddəs kardaşlara kismət eləsin.

Cəhənnəm-nə cəhənnəm! Tamaşası cəmi dunjaja dəjər. Onyn mukabilində nə teatr, nə qəndirbaz, nə koç dəjuşməsi, nə dəvə quləşməsi, nə xoryş və bildirçin dəjuşməsi nə mutrub ojyny, nə koçylar atışması; hamısı by tamaşanın mukabilində heç jerindədur. By tamaşanı qerən jəkinimdur qi, Soltan Həmidin mevləvi təqjəsinə e'tina etməjib janından qezu jymyly etə.

Bilirəm okycylar inanmajacaklar, dejəcəqlər:

—Xortdan qedib cəhənnəmə oradan agzına qələn hədəjanı jazır. Çəhənnəm nədur, tamaşası nə ola?

Mən okycylarımı inandırmak uçun bir neçə məhqəm and içməqə hazıram. Ancak kyrana and içməjəcəqəm—inanmazsınız çunqu musəlman qi, kyrana and içdi jəkin edin qi. jalan dejir. Mənim andlarım məhqəm andlardyr.

And olsyn Cə'fərkyly xanın evladının agızlarının tupurcəqinə, and olsyn topal sejidin barmagının kanına, and olsyn deşiqli agaca, kazak kəbrinə, xəlifəli ocagına, cındırlı pirə, cicim ocagına, əjsurəq pirinə, and olsyn Xorasan mutəvəlli başısının ambarından çıkan şarab quplərinə, Imam Cumənin bygda ambarına, Bala qeşişin taşına, Mirzə Koşynəli Təbrizinin carılarına, dərviş Kırışmal kylynyn dişsiz əf'ilərinə, jazdıgım sezlərdə bir hərf gələt jokdyr, hamısı hak sezlərdur.

Byrada bir haşijəjə ehtijac qerundu: okycylarımı durust inandırmak uçun jykarıda qestərdiqim mukəddəs şəxslərdən və məkamlardan bir az izahat verməq istəjirəm.

1) XAN TUPURCƏQI.

Karabag xanı Ibrahım xanın Cə'fərkyly xan adlı bir ogly var idi qi adına tarixi-ədəbijjatda «Jeqəpər» dejirlər. Cə'fərkyly xanın əlində belə bir kuvvət var imiş qi, bir əlilə at nalını iqi kat elərmiş, ja mis pyly barmakları ilə surtub, jazısını silərmiş. Ilavə xanın sporta bojuq həvəsi

var imiз, məsələn Irandan adlı pəhlivanları jazıb qətirdib, qəзti dytdyrmak, dəvə qüləзdirməq, it bogyзdyrmak və sajir belə urəq açan iзlər. Ilavə xan cənablarına bir verqi verilmiзdi: əqər kydyrmyз it dalamıз adamın agzına tupurə idi, o saat salamata çıkardı. Daha həqim, Paster xəstəxanası flan lazım dejildi. Xanın vəfatından sonra, by kabilijjət oglyna qeçmiзdi. Indi də nəvələri by iзə məзgyldyrlar.

2) TOPAL SEJID

By зəxs Agdam dajirəsində olyr. Byda xan qibi kydyrmyз it dytanlara mualicə edir, ancak naxoзların agızlarına tupurməjir: bir kitrə mubarəq barmagının kanından çərəqə surtub naxoзa jedirdir, haman saat bəla ondan rəf' olyr. Bir neçə il byndan əkdəm bizim qəntdə bir cavan oglanı, kydyrmyз it dalamıзdı. Mən ona Tiflisə Paster xəstəxanasına qetməqi məsləhət qerdum. Mənim təqlifim ətrafdaqıların və naxoзyn kardaзının xoзyna qəlməjib ony topal sejidin ocagına qendərdilər. Naxoзyn kardaзı dejirdi:

—Tiflisə qedib qəlməq bir dunja xarc qeturər, cəmi by jerlərin naxoзları ilaclarını topal sejiddən alırlar. Atını minib qedər sejidin kyllygyna bir iqi manat nəzir verməq ilə salamata çıkar.

Elə də elədilər. Bir altı həftə qeçmiзdi, eзitdim naxoз vəfat edib. Tə'zijəsinə qedib kardaзına məzəmmət elədim.

Dedim:

—Qərəq mənim sezumə bakıb ony Tiflisə qendərəjdin.

Dedi:

—Jok ona ilac olmajacakdı, çunqu sejidin kyllykyna e'tikadilə qetməmiзdi. Əlbəttə e'tikad bejuq зərtdur.

3) DEЗIQLI AGAÇ.

By mucərrəb pir Agdam dajirəsində Kasımlı qəndində vake'dur. By agaçdan iqi зax ajrılıb sonra baз-baзa kajnajıb bitiзiblər, araları açık kalıbdyr. By pir evladı olmajan kadınların kolyndan dytyr. Cumə axзamları evlada ehtijacı

olan bacılar bir kədər fəsəli piзirib, ezlərilə qeturub deзiqli

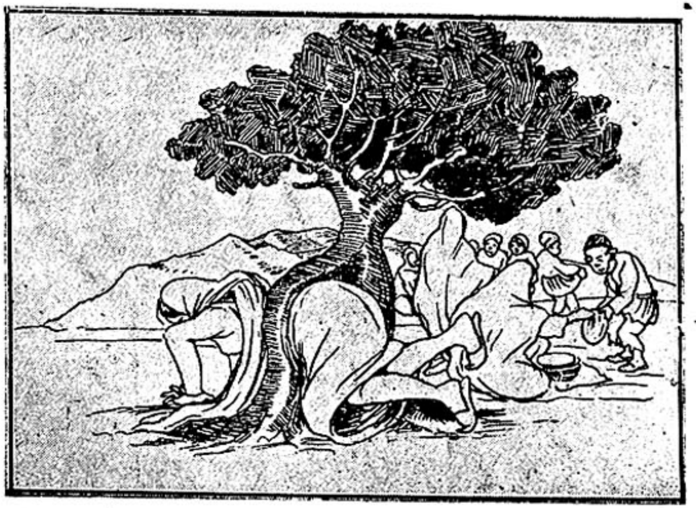

agacın janına qedirlər. Fəsəlini fukəraja pajlajandan sonra, evlad arzısında olan kadın agacın deзiqindən qeçir dejildiqinə qerə mətləbinə najil olyr. Əjər kadınlardan birisi agacın deзiqindən qeçə bilməsə, həmiзəliq ezundən naymyd olyb mə'jys evinə kajıdır.

4) KAZAK KƏBRI VƏ XƏLIFƏLI OCAGI.

By iqi mukəddəs məqan Зyзa зəhərinin biri зimalında o birisi isə gərbində vake'dur. By jerlərdə bajram kabagı, durustu ilin axır çaharзənbəsində yзakların çilləsini qəsdirirlər. Çillə qəsdirməq byndan ibarətdur: yзakın iqi əlinin baз barmaklarını ipliq ilə bir-birinə baglajıb, sonra ipiliqi kajçı ja bıçak ilə qəsirlər. Çilləsi qəsilən yзaga bir ilin muddətində heç bir afət tokynmaz. Çillə qərəq зəhid kəbri ustundə, jə'ni əldə elmuз bir adamın kəbrinin ustundə qəsilsn. Kədim zamanda təxminən juz il byndan əkdəm bir nəfər kazagı hərbi məhqəmə kərarına qerə qullələjiblər. O vaktdan haman kazakın kəbri çillə piri olybdyr.

Amma зəhərin camaatının əqsəri xəlifəli ocagına qedər. Hətta belə də bir rivajət var:

Ilin axır çaharзənbəsində jə'ni nevryz bajramından bir neçə qun kabak Molla Pənah Vakif ozunu Saatlı məhləsində vake məqtəbində əjləзib, Зyзa зəhərinin əhalisinin balalarına dərs verirdi. Bir də bakdı, qi. məqtəbin kabagından bəjuq

bir izdiham qedir, kabakda əli agaclı fərraзlar, camaatı o jan by jana kovyrlar. Bir nəfər зəxs əlində qumuз kaljan, janında birisi əlində bir mankal dolysy qoz, ilavə neçə faxir qejinmiз adamlar, xulasə, bir padзah cəlalı. Vakif by vakeənin nə oldygyny xəbər alanda, dejirlər qi, bəs Karabag xanı Ibrahım xan xəlifəli ocakına çilləsini qəsdirməqə qedir. Vakif orada nə fiqrə qedirsə, qoturub by зe'ri jazıb xana qondərir.

Bajram oldy heç bilmirəm nejlijim,
Bizim evdə doly çyval da jokdyr.
Duju ilə jag hamı çokdan tuqənmiз,
Ət heç ələ duзməz, motal da jokdyr.
Allaha bizmiзiq naзuqur bəndə,
Bir soz desəm məni kojmazlar qəndə,
El batıb nogyla, зeqərə, kəndə,
Bizim evdə axta zogal da jokdyr

Bizim by dunjada nə malımız var,
Nə də evdə sahib—camalımız var,
Vakif əjunmə qi, qamalımız var,
Allaha зuqur qi, qamal da jokdyr.

Xanın зeirdən çok xoзy qəlib, Vakifi janına apardır. Vakifin aglına qamalına зirin danıзıklarına bənd olyb ony həmiзəliq janında saklajıb, ən kərib vəzirliq mənsəbini ona verir. Odyr qi, Karabagda xanlıgı Ibrahım xan etməjib Molla Pənah Vakif edirdi.

Ona qorə də dejiblər: «Hər okyjan Molla Pənah olmaz».

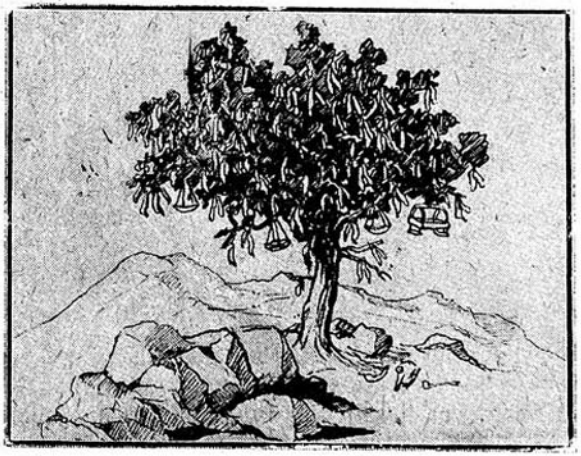

5) ÇINDIRLI PIR

By bir dagdagan agacıdyr qi Karabag tərəqəmələrinin jajlık jolynda vake'dur. Hər bir dərdi olan, by agaca nəzir edib ona bir əsqi parçası baglajır. Evladı olmajanlar əsqidən bir balaca jujruq kajırıb agaçdan asıb əzlərinə evlad istəjirlər.

Bir ildən sonra nəzirləri kəbyl olanlar haman agacın dibində kyrban qəsirlər.

6) ƏSQURƏQ PIRI

By pirin qəraməti nədən ibarət oldygy adından anlaзılır. By pir, bir hundur kajadyr qi, Nyxa зəhərinin janında duзub, analar qəj əqsurəq dytmyз balalarını o kajanın baзına çıkardıb, topragından bir kədər syja karıзdırıb naxoзa içirdirdilər. Dejildiqinə qərə naxoзlygy oradaca rəf' olyr.

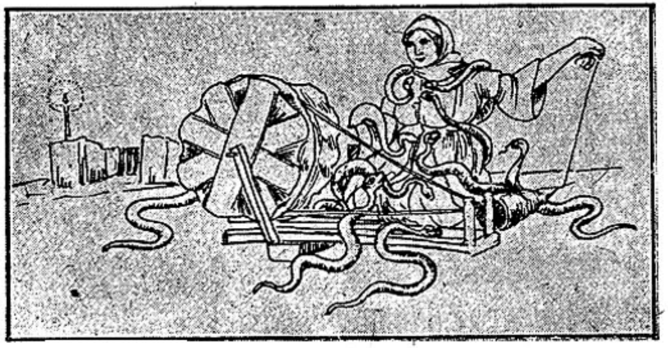

7) CICIM OCAGL

By ocak Zənqəzyrda Cicimli qəndindədur. Byraja da ilan çalanlar pənah apararlar. Qərənlər nagıl edirlər qi, by ocakda ilanın sajı-hesabı jokdyr. Qərursən· neçəsi çərəq təqnəsində, kab-kazanın arasında taxçalarda kıvrılmıз jatıbiar. Ocak sahıbı otyrdygy jerdə, ilanlar qəlib onyn dizlərinin ustundən o jan by jana adlajırlar, ja kycagında kıvrılıb jatırlar. Evin kapısından daxil olanın birinə də ilan dəjməz.

Vakta qi bir зəxsi ilan çaldı. Qərəq fevrən atını minib cicim ocagına çapsın. Adamı çalan ilan da çalandan sonra cicimlijə juqurur. Əjər adam ilandan kabak əzunu ocaga jetirdi və onyn turbətindən syja karıзdırıb içdi, əlbəttə зəfa tapacak, jok ilan kabakca əzunu ocaga jetirərsə, ilan çalana ilac jokdyr.

Belə andları eзidəndən sonra qərəq inanasınız.

Indi qeçəq mətləbə.

Cəhənnəm jerin jeddinci katında bir bəjuq dagın ətəqində duзubdur. By dagın adına Qəmid dagı dejirlər. Dagın dibi cəhənnəmdədur və baзı Ərəbistanda Əsgəfan adlı bir jerdədur.

Cəhənnəm əzu jeddi təbəkədən ibarətdur. Əvvəlinci təbəkənin adına Cəhənnəm dejirlər, byraja ancak musəlman qunahqarlarını salırlar, iqinci təbəkənin adına Ləza dejirlər: by təbəkə tərsalar uçundur; uçuncu təbəkənin adı Hətmədur; by təbəkə də jəhydilər uçun tə'jin olynybdyr. Dərduncu təbəkənin adına Səkər dejirlər, byraja da qəbrləri salırlar. Beзinci təbəkənin adını Səgr kojyblar, by təbəkə də sabiələr uçundur. Altıncı təbəkənin adı Cəhimdur, byra da muзruqlər uçundur. Cəhənnəmin axırıncı təbəkəsinin adına Havijə dejirlər, byra da munafiklər uçundur.

Necə qi, qərursunuz xalis musəlman məclisidur, hər qəsin adına və libasına qərə jeri var.

Məsələn kajdadyr: jykarı baзa axyndlar qeçirlər, onlardan aзaga bəjlər əjləзirlər, bəjlərdən aзaga tacirlər, onlardan da aзaga xırda-mırda adamlar: attar, bakkal, iзkola muəllimi və sajirləri.

Cəhənnəmin hər təbəkəsində kırk uç dərə var. Hər dərənin jetmiз kyjy qibi çykyr jerləri var, hər çykyryn içi jeddi juz illiq joldyr, hər ili uç juz altmıз qundur, hər bir qunu dunja illərinin min ilidur.

Byndan ilavə cəhənnəmdə bir kyjy var, o kyjynyn adına vejl kyjysy dejirlər. Jetmiз illiq jol onyn dərinliqidur.

Mən cəhənnəmə daxil olanda haman kyjynyn təqindən bir «vaj dədəm vaj» naləsi eзitdim: baзımın tuqu papagımı qəturdu.

Oda baзıdan xəbər aldım:

—By nə səsdur.

Cavab verdi:

—Jetmiз il byndan əkdəm, by kyjyja bir adam atıblar: o adam ancak indi kyjynyn təqinə dəjdi.

O, adamın qim oldygyny xəbər alanda, oda baзı dedi:

—Vallah bilməjirəm hansının adını dejim: by kyjyja bir adam salmajıblar, iqi adam salmajıblar, həd jok-hesab jok. Ancak ony dejə bilərəm qi, by kyjyja vətən və devlət xajinlərini salırlar.

Məsələn jəkin eзidibsən qi, neçə muddət byndan əkdəm, iqi devlət arasьnda sərhəd kojmak lazьm ƣəldi. By devlətlərdən birisi зərkli və o birisi ƣərbli idi. Hər bir tərəf sərhəddə ɵz vəqillərini ƣɵndərmiзdilər. Ƣərb vəqilləri зərklilərin 1) təbiətlərinə bələd oldyklarьndan, ɵzləri ilə bir neçə nəfər Avropa pajtaxtlarьnьn quçələrində ɵzlərini satan xanьmlardan ƣətirmiзdilər, by xanьmlarь ɵz arvatlarь adьndan зərk vəqilləri ilə tanьз etmiзdilər.

Ƣunduz vəqillər danьзьrdьlar və ƣecələr də muhum məsələlərin həlli uçun xanьmlarь ƣɵndərirdilər. By tevr ilə sərhəd məsələsi ƣərb vəqillərinin xahiзincə həl olyndy. By kyjyja təpəsi ustundə salьnanlar belə vəqillərdur.

Və jenə iqi padзahlьƣьn arasьnda sərhəd məsələsi vake olmyзdy. Devlətlərdən 2) biri, bir ɵzƣə vilajətdə olan səfirini belə iзlərdə mahir bilib ƣɵndərmiзdi. By, səfir bir dənə parьldajan dəз yldyzyna və bir həmajilə aldanьb, bir çok bɵjuq və ƣulustana bənzər mulqu iqi kyry daƣa dəjiзibdur qi, ustundə dərman uçun bir ƣəjərti tapьlmaz. Belə adamlarь da vejl kyjysyna saiьrlar.

Ilavə kədim haqimlərdən birisi xəbər dytybdyr qi, konзy haqim çok muharəbədən sonra bir bɵjuq padзaha təbəijjət edibdur. Haqim o saat atьna minib, bir baз çapьb ƣuclu padзahьn sərqərdəsinin kyllygyna ƣələrəq, ərz eləjibdur qi, əƣər sənin padзahьn mənə jaranallьk versə, mən ɵz məmləqətimi ona baƣьзlaram. Əlbəttə jaranallьk o saat verilib. və zəif haqimin mulqu muftə alьnьbdyr. Amma lə'nət jalançьja; dejilənə ƣɵrə haqim cənablarьna jaranallьkdan savajь iqi istəqan

1) Iran-rys hɵqumətləri arasьnda 1828-ci ildə baƣlanmьş «turqmənçaj» muahədənamasьna işarədur. By xusysda tarixdə bir şej jokdyr və ola da bilməz. Laqin Iran dostlarьnьn dillərində by qejfijjət indi də danьşьlmadadyr.

2) Turqustan-Iran hudydyny muəjjən etməq uçun, Iran tərəfindən mirzə Riza xan Daniş ƣɵndərilmişdi. By şəxs Rysja imperatyry tərəfindən əta olynmyş nişanlara sysajьb, Əşkabadьn jakьnlьƣьnda vake «Furyzə» adlanan jajlaƣь, iqi kyry daƣa dəjişmişdi. Hər çənd rys hɵqumətí «Firyzə»nin əhalisini ɵz jerlərində kojmaƣь və'də etmişdisə də muahədə hɵqumətlər tərəfindən imzalanandan sonra, haman əhalinin jerlərini əllərindən alьb, ɵzlərini Irana surƣun elədi.

зampansqi veriblər. By haqimi də təpəsi ustundə vejl kyjysyna salьblar. 1)

Belə xijanətqarlar xusysynda mirzə Riza Xan Ərfənddovlə bir jaxзь qitab jazьbdyr. Əlbəttə okyjarsьnьz.

Mən həmiзə belə ƣuman edirdim qi, kijamətdə bizim akryznoj syd qibi bir divanxana tərtib edib, hər vəfat etmiзi ƣətirib o divanxananьn karзьsьnda dyrkyzacaklar. Onlardan dunjada dytdyklarь hakkьnda syal verib, cavab istəjəcəqlər. Hərçənd byrada зahidə ehtijac jokdyr. Çunqu xudavəndi-aləm ɵz bəndələrinin əməllərini ajdьn ƣɵrur, ilavə hər bəndənin çijinlərində iqi nəfər qəramulqatibejn dejilən mələq əjləзib, onyn ƣunahlarьnь və savablarьnь jazьr; bynynla belə axyndlarьn byjyrmaklarьna ƣɵrə, o məhqəməjə həm зiqajətçilər, həm зahidlər çaƣьrьlacaklar. Muctəhidi ə'ləm cənab Зejx Əhməd Bəhrinin rə'jinə ƣɵrə o зahidlərin içərisində hejvanat və cəmadat da olacak. Məsələn bir nəfəri bir duзməni tufənƣ **və ja xənçər ilə vyryb ɵldurub, kijamətdə haman tufənƣ** və xənçər ƣəlib зəhadət edəcəqdur. Və jenə haman buzurƣuvarьn xəbərinə ƣɵrə hejvanat həmçinin зəhadətə cəlb olynacakdyr.

Məsələn dytak qi, bir bylak qanarьnda neçə nəfər joldaз bir kyzy qəsib istirahətlə qabab jejib, зərab içən vakt aralarьnda bir kilu-kal duзur. Joldaзlardan birisi vyryb, o birisini ɵldurur. Kijamət məhqəməsinə haman əti jejilən kyzy ƣəlib dejəcəqdur:

1) 1804-cu ildə Ƣəncə xanlьƣь birinci dəfə alьndьkdan sonra, Karabaƣ xanь Ibrahim Xan əhvalatdan xəbərdar olyb, ɵz xahişilə Qurəqçajda kьnjaz Sisjanovyn xidmətinə ƣələrəq, xanlьƣьnda baki kalmak şərtilə, Rysja imperatyryna izhari-təbəijjət etmiş. Kьnjaz məmnynijjətlə kəbyl edib, padşah tərəfindən xanь ceneral-major ləkəbilə təbriq edəndən sonra, imperatyryn şərəfinə içməq uçun xana bir bakal şampansqi təqlif etmiş. Xan şampansqini içmiş və şarab dьmaƣьna çok dadlь ƣəlmiş. Bir kədər sɵhbətdən sonra xanьn qɵnlundən jenə şampansqi içməq qeçmiş, uzunu kьnjaza dytyb xəbər alьnьş:

— Padşahьn şərəfinə bir dəfə də içməq olarmь?

Sisjanov: «Çok qɵzəl olar»— dejə iqinci bakalь xanьn damaƣьna vermiş.

—Bəli, mənim ətim jejilən vakt flanqəs vyryb flanqəsi əldurdu.

Mən by e'tikadda olyb, fiqir edirdim qi, by məhqəmədə Əzrajil prakyrorlyk və hər pejƣənbər əz ummətinin advokatlьƣьnь edəcəqdur. Danьʒьkdan sonra məhqəmə ə'zasь kərar çьkardьb, hər qəsin haraja ƣəndərilməsini tə'jin edəcəqdur: ja behiʒtə ja cəhənnəmə, ja ərəfata; amma belə dejilmiʒ.

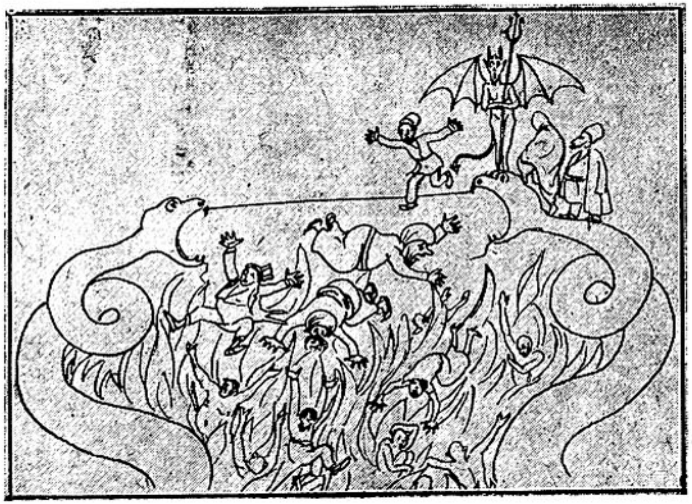

Kijamətə ƣələnlərin hamьsьnь—bir qəpru var—onyn ustundən qeçməƣə məcbyr edirlər. By qəprunun adьna pilli-sirat və bizim dildə «kьl qəpru» dejirlər. By qəpru kьldan naziq və ulƣucdən itidur.

Hər kijamətə ƣələni ƣətirib qəprunun baʒьnda dajandьrьb, əmr edirlər qi, qəprudən qeçsin. Əhli-savab kьrƣь qibi jujurub qəprunun o'biri tərəfinə qeçir; o qi, əhli-ƣunah—iqi kədəm kojdykdan sonra ƣyldyrym-ƣyrp təpəsi ustundə ƣedir cəhənnəmin təqinə.

Oda—baʒь səjləjirdi.

By qəprudən jьkьlanlarьn adlarьnь eʒitsən, ajaƣьnьn altьndan jer kaçar. Məsələn byrada bir ʒəxs yçdy qi, onyn dalьnda tamam Iran və Kafkas musəlmanlarь namaz kьlьrdьlar. Əmirulmə'minin xalis ʒiələrindən, adь da ƣərəq qi, molla Aga idi-dərbəndli. 1)

Byny eʒidən təq, həkikət jer ajaƣьnьn altьndan kaçdь. Istədim inanmajam, sonra fiqir etdim by qiʒi bir bitərəf adamdyr. Byna nə duʒybdur qi, jalan danьʒsьn və jalan danьʒmakdan onyn mənzyry nə ola bilər?—Heç bir ʒej!

Aman xydaja! Molla Aga-Fazьli-Dərbəndь kьl qəprudən yçandan şonra bizim təq ƣunahqar bəndələrə nə kylak kyʒkyny!

Molla Aga-Fazil Dərbəndini qim tanьmajьr: cəmi uləma, sadat, revzəxanlar onyn adьnь ehtiramla çəqirlər. Birdən belə iʒ?

Osmanlьlar dejirlər:

—Bojuq iftizah.

---

1) Aga-Bakьri Məclisi, fazili, Ərdəbili və fazili-Dərbəndi mevhymat sahəsinin ən fəal kahramanlarьdyrlar. Bynlardan həm Azərbajcanda, həm Iranda məşhyr olan dərbəndli molla Agadyr qi, adьna Fazili-Dərbəndi dejirlər. Qitabçamьzda onyn xusysynda jazьlanlar, hamьsь həkikətdur. Fazili-Dərbəndi cəmi revzəxanlarьn murʒididur. Minbərlərdə onyn adь ehtiram ilə çəqilməqdədur. Fazili-Dərbəndi mevhymata dajir neçə qitab jazmьʒ. O cumlədən «əsrarusʒəhadə» adlь qitabь on-on iqi cilddən ibarətdur. By qitablar hamьsь Qərbəla vəkəsinə ajiddur. Ondan ilavə «Irʒadulkulyb» «Məhzənulbəga» və «Xabnama» adьnda uç qitab jazmьʒ. By qitablarьn iqisi mərsijə qitablarьdyr. Uçuncusu isə Fazilin rə'jalarьnь havidur. By qitabda Fazil rə'jada ƣərduqlərini həkikət hesab edir və avam camaat da byna e'tikad baglajьr. Məsələn Xabnamanьn bir jerində dejir: «Mənim vətənim olan Dərbənddə bir jəhydi var idi. By ʒəxs həmiʒə ʒurbiliƣə, fisku-fucyra məʒgyldy; jəhydi əldu. Ƣecə aləmi-rə'jada mən haman jəhydini behiʒtin kəsirlərinin birində ƣərub, təəccub etdim və onyn behiʒtə nə nev'i duʒməsini xəbər aldьm. Jəhydi cavab verdi: «Bir ƣun jol qənarьnda yzanmьʒdьm. Ittifakən Imam Husejn zəvvarlarь ƣəlib mənim janьmdan adladьlar və onlarьn atlarьnьn ajaklarь altьndan kalkan tozdan bir kədər mənim sifətimə kondy. O dyr qi, jəhydiliƣimə, dytdygym əmələrə bakmajarak, məni behiʒtə ƣətirdilər və cəmi ƣunahlarьm xudavəndi-aləm tərəfindən əfv olyndy (xabnama).

Fazili-Dərbəndinin ʒiarь: «Mən bəga, o əbqa, o təbaqa vəcəbət ləhucənnə» jə'ni aglajana, agladana və aglajanlara əzlərini oxʒadanlara behiʒt vacibdur,

Molla Aga-Fazil Dərbəndi, qimdur? Cəmi mərsijəxanlarьn mursudu, ag qəjnəq olyb baз jarmagьn, zəncir vyrmagьn, bədənin dərisini jьrtьb oraja kьfьl palandyz sumbəsi, qotan dəmiri taxmagьn binasьnь зiələr arasьnda kojan belə bəjuq və mukəddəs vucyd—belə də iftizah.

Allah ələnlərinizə rəhmət eləsin, mənim rəhmətliq babam molla Aganь Təbrizdə qərmuзdu. O belə nagьl edərdi:

—Aзyra qunu mən Təbrizdə idim. Ərq adlanan topxana mejdanьn da ijnə atsajdьn jerə duзməzdi. Təbriz əhalisi unasən və zuqyrən oraja cəm' olmyзdy. Dejirdilər qi, qələn camaatь məscid dytmadьgьndan Fazil Dərbəndi mejdanda mərsijə okyjyr.

Bir təhər camaatь jarьb əzumu iləri verdim və bakьb nə qərdum: Fazil mejdanьn ortasьnda baзь açьk kyrзaga dəq çьplak əjləзib. Sag tərəfində bir teзt palçьk və sol tərəfində bir

səbət saman; bir əlilə sifətinə, baзьna, sinəsinə palçьk surtur və o biri əlilə də saman qəturub toqur baзьna; qənardan bakana bir taja saman qimi qərunur. Camaatьn hoqurtusu, «aga vaj» naləsi qəjə çьkьr; bir də bakdьm qi, bir nəfər karabagьь xənçəri çəqib sokdy əz karnьna və o saat canь çьkdь. Fazili-Dərbəndi by haləti qərub ycadan kьзkьrdь:

—Ejjuhənnas, hər qəs bacarьr əzunu by xalis зiə qimi imam jolynda kyrban versin. Onyn ryhy by saat behiзtdə pejgənbərin əz kyllykyndadyr. 1)

Iranьn зəhərləri bir-bə-bir Fazili konak çagьrьrdьlar. Aga зəhərə jakьnlaзanda tamam зəhər ony istikbal edib, salavat ilə зəhərə qətirib ən zənqin bir tacirin evində mənzil verirdilər. Neçə qun pilov kyrзaga çьkьrdь, qecələr də qi, aganьn kyllygyna sigə usylilə cavan kьzlardan qətirib təbriq edirdilər.

Axьr aga Tehrana qəlməli oldy. Tehranda bir nəfər iqi ajaklь kalmadь, hamь зəhərdən çьkdь. Iз bir məkama jetdi qi, Nəsrəddin Зah əzu də Fazili-Dərbəndinin istikbalьna çьkmaga məcbyr oldy.

Fazil jetiзib fajtondan duзən təq, зah kabaga jerijib iqi əllərini ona tərəf yzatdь. Fazil dala çəqilib əlini qəzlərinin ustunə kojmyз dikkətlə зahьn uzunə bir neçə sanijə bakьb byjyrdy:

—Kajçь qətirin!

Camaat əhvalatdan bir зej anlamajarak, dajanьb tamaзa edirdi.

Kajçь qətirdilər.

1) By əhvalatь qəzu ilə qərmuз bir зəxs nagьl edirdi. **Ə. H.**

Fazil kajçını alıb şaha tərəf jeridi və dedi:

—Sənin bıgının kabagı gərəg alınsın, çunqu şərən sənin jejib içdigin hamısı haramdyr. Həmçinin səninlə mulakat da haramdyr. Byny dejib ɵz əlilə Nəsrəddin şahın bıgının kabagını kajçıladı.

By qejfijjət şaha çok tokyndysa da heç cavab vermədi. Neçə gun Fazil Tehranda istirahət edəndən sonra şah tərəfindən ona bir fincan kəhvə gətirib içirtdilər. Və kəhvəni içən təq aga dari-bəkaja rəhlət byjyrdy.

Subh Fazili-Dərbəndinin fuc'ətən vəfatının xəbərini Tehran əhalisinə jetirdilər. Camaat gərunməmiş bir təntənə ilə onyn nə'şini aparıb Tehranın kəbristanında dəfn etdi.

Oda başı uləmadan çok adamın adlarını çəgdi, ancak bir Fazili-Dərbəndidən danışmak qifajətdur.

Gunahqar cəhənnəmə duşən gimi Gəllaz və Şəddad adında məlajiqələr, rys kazakları, əlsiz-ajaksız fukəranın ustunu alan qibi onyn ustunu alıb, başlajırlar onları odly tazijanələr ilə vyrmaga və zəncir baglajıb odyn içində suruməgə.

By məlajiqələrin jetmiş min qəməqçiləri—turqusu—karadavojları var qi, hər birisinin jetmiş min əli və hər əlində jetmiş min barmagı var; bynlar da hər tərəfdən təqulurlər gunahqarların ustunə. Bə'ziləri onların sakkallarını jyjyrlar, bə'ziləri ətlərini sojyrlar, bə'ziləri sumuqlərini sındırırlar.

Xulasə nə ərz edim, lap bizim kardavojlar, mən by jetmiş min əlləri məlajiqəni gərəndə dedim:

—Nə jaxşı olardı bynların birisini Rysja vəzirləri şyrasına sədr edejdilər; əgər gundə hər əlilə bir inkilabçı dytyb bogazından asdırsa, iqi ajdan sonra Rysjada kyrt kyzy ilə otlajar. Nə dym lazım olar, nə mym; hərçənd bynyn Şyşa yjezdinin naçalniqi «Gerasimov» təq şəxslərin ciblərinə zijanı var. Çunqu ondan sonra dərt min manat çıkan deşiqlər hamısı dytylar.

Cəhənnəm əhlindən birini janıma çagırıb soryşdym:

—De gərum, sənin də canını alandan sonra, by əzijjətləri verdilər?

Dedi:

—Aj! qişi cigərim janır, əgər mənə bir içim sy ilac eləjə bilsən, dejərəm.

By binəva sy istəjən təq bir məlagə əlində bir kab ərinmiş kyr-kyşyn gətirib ona içirtdi. O saat jazıgın karnı və bagırsakları alışıb karnının ətrafından sy akmaga başladı.

Mən ovycym ilə o sydan bir az dytyb ona içirtdim. Syjy içib dedi:

—A qişi hər qəsin urəgi janarıda by ləhmədən içirdirlər və acanda zəkkym agacının mejvəsindən verirlər jejir.

Oda başından xahiş etdim qi, zəkkym agacını mənə gəstərsin. Dedi:

—Koj by qişi nagıl eləsin gərəq bynyn canını necə aldılar, sonra baş ustə gəstərərəm. Dogrydyr mənim ɵzumə də çok əzijjət veriblər, amma by şəxsə dejəsən məndən də çok əzijjət dəjibdur.

Cəhənnəmli məndən soryşdy:

—Başına dənub, heç juz başı camaatdan kızıl pyly jıganda gərubsənmi?

—Gərmuşəm. Çok jaxşı gərmuşəm, bir qaşıbın on jeddi şahı verəcəgi var idi, amma pyly jokdy. Juz başı mənim ɵz janımda ona o kədər dəjənəq vyrdy qi, axırda urəgi getdi (dəjulənin urəgi getdi, nə inqi juz başının), axırda mənim jazıgım gəlib, juz başıja on jeddi şahı verib qəntlini o zalımın əlindən kyrtardım.

Cəhənnəmli dedi:

—Başına dənum, mən can verən vakt çəgdigim əzab byndan da artık oldy. Kylak ver ərz eləjim:

—Mən ɵləndə gərdum mələqulmevt gəldi. Amma nə halətdə? Başı əvvəlinci gəjdə, bir ajagı məşrikdə və bir ajagı məgribdə, çok gejzili, rəngi kara, nəfəsindən od çıkırdı, əlində oddan bir şiş dytmyşdy qi onyn neçə haçası varidi. Janınca beş juz qəməqçi gəlmişdi, hər birinin əlində bir odly tazijanə.

Kabakca Isfəhtail adlı məlajiqə mənə bir şərbət verdi qi, o cur isti və acı şeji mən ɵmrumdə gərməmişdim. Sonra Əzrajıl şiş və çəngəl salıb, ryhymy ajaklarımdan çəqməgə başladı. O çəngəlin hər bir haçası bir damara bənd olmyşdy. Əzrajılın qəməqçiləri də əllərindəqi tazijanələr ilə başıma, karnıma, çijinlərimə və ajaklarıma dəjurdulər. Mənim ryhymy by cur çəqdilər.

Jazɩk qiʒi səhbətini kyrtaran təq, bir məlajiqə daldan jetiʒib, onyn bojnynyn ardɩndan beʒ on jymryk iliʒdirib axɩrda elə bir zərb ilə vyrdy qi, jazɩk cymdy odyn içinə.

Oda—baʒɩ məni hejrətdə qərub dedi.

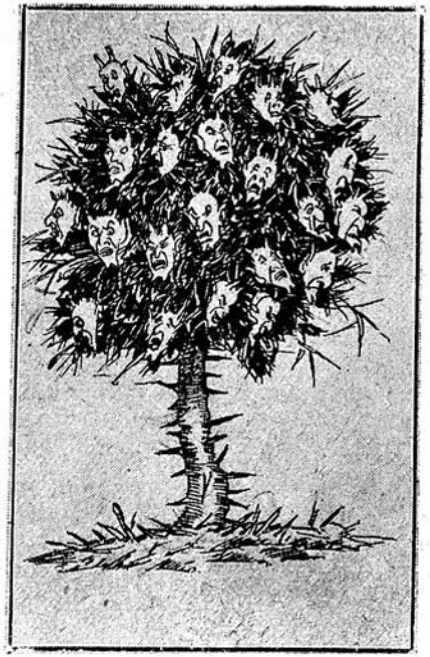

—By qunahqar jetmiʒ il odyn içində cymacak, sonra bir məlajiqə qələcəq, jetmiʒ min ərəʒ onyn əllərinin yzynlygydyr. O məlajiqə əlini salɩb onyn odyn təqnədə axtarɩb tapɩb çɩkardacak, onyn dalɩnca birinci mələq qəlib ony qəturub jenə haman kərar atacak odyn içinə.

Byndan sonra oda baʒilə bir jerdə qetdiq zəkkym agacɩnɩn tamaʒasɩna.

Zəkkym agacɩ cəhənnəmin jeddinci təbəkəsindədur. Onyn qəqu jetmiʒ min illiq jol yzynlykdadyr. Qətuqunun yzynlygy həmçinin jetmiʒ min il jolcakdyr, onyn jetmiʒ min ʒaxəsi var, hər ʒaxəsində jetmiʒ min cur mejvələri var qi, hamɩsɩ acɩ, bədbyj və ʒejtan baʒɩna oxʒajɩrlar.

Zəkkym agacɩnɩn tamaʒasɩndan kajɩdanda,qərdum bir çɩgɩr-bagɩr var qi, cəmi cəhənnəmi səs qəturub, qyja Karabagda ja Naxçɩvanda məhərrəm ajɩnda dəstəbaʒɩlɩk ustundə dava duʒubdur.

Oda baʒɩndan soryʒdym:

—By nə səsdur?

Dedi:

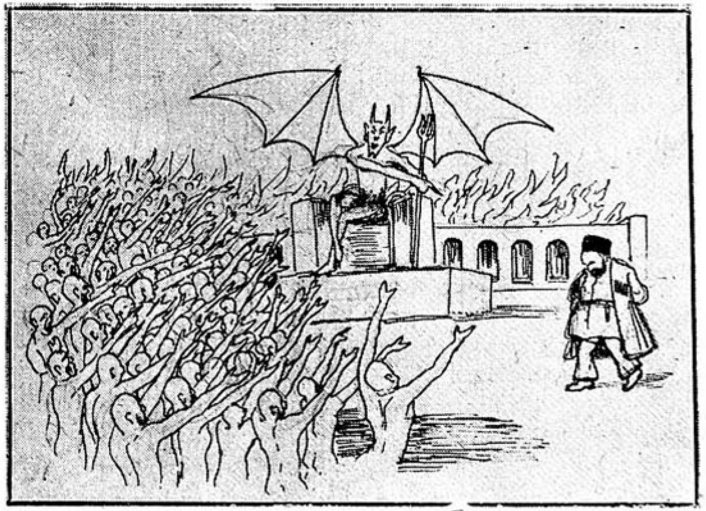

—Cəhənnəm əhli iblisi ara qəsməjə salɩblar

Byny eʒidən qibi jujurdum və jazɩk oda baʒɩ da mənim dalɩnca tez-tez zəif ajaklarɩnɩ suruməqə baʒladɩ.

Jɩgɩncaga jakɩnlaʒɩb qərdum iblis qi, cəhənnəmin sədri--idarəsidur bir yca taxtɩn ustunə çɩkɩb saga və sola ʒɩllak

atır. Cəhənnəm əhli onyn ətrafını alıb, hər biri bir dil ilə ona fəhş verir və cəhənnəmə duзməqində də ony mukəssir dytyr.

Biri dejir:

—Sən olmasajdın mən by dini kojyb, o biri dinə kyllyk eləməzdim.

O, birisi dejir:

—Sən olmasajdın, mən øz kardaзımı øldurub, arvadını almazdım: məni sən joldan çıkartdın.

Birisi dejir:

—Mən juz il juz ilə kalajdı ruзvət alıb vətəni pylą satmaz idim hamısını eləjən sənsən.

Birisi dejir:

—Xydavəndi-aləmin lə'nəti sənin canına qəlsin. Məjər sən olmasajdın mən bir qəllə kəndə, bir qirvənqə çaja, on manat pyla aldanıb, Ramazanın qəbinli arvadını Зə'bana ja Rəcəbin qəbinli arvadını Səfərə verərdimmi?

Birisi dejir:

—Səni qorum həmiзə allahın gəzəbinə qiriftar olasan, o sən dejildinmi qi, məni joldan çıkartdın, mən də Qazım qiзinin səqqiz jaзında kızını on dørt jaзında jazıb ərə verdim. O da qedən qimi øldu?

Birisi dejir:

—Allahın lə'nəti sənin o qor qøzunə qəlsin, (mə'lymryr və «Nasixuttəvarix» də jazılıb qi, həzrət Ibrahım əsrində həzrət Cəbrajıl mubarəq kanadilə vyryb зejtanın bir qøzunu tøqdu. O dyr qi, зejtana lə'nət okyjanda dejirlər: «Lə'nət sənə qəlsin qor зejtan») Məjər sən dejildin bizim kylaklarımızı həmiзə doldyran qi, camaat elmdən nə kədər qeri kalsa, bir elə sizə mənfəəti var, biz də hər bir jol ilə camaatı elmdən saklajırdık və elm dalınca qedənlərin qufurlərinə hoqum edirdiq?

Birisi dejir:

—Məjər taksır səndə dejilmi qi, rijasət odyny bizim canımıza doldyrdyn, biz də camaatı otyz firkə edib, hər birinə bir ad kojyb hamısının aralarına ədavət saldık?

Birisi dejir:

—Sən dejildin məni øjrədən qi, mukəssir taksırını bojnyna almajanda jaxзı olar qi, onyn baзının ətrafına xəmir japıdırıb ortasına kyrkyзyn əridib tøqəsən, mən də neçə-neçə adamlara by nev' əzijjət verib, taksırsız øldurdum?

Birisi dejir:

—Məjər mən bilməjirdimmi qi, jetim malı jejənin baзına allah daз salar? Nijə sən məni joldan çıkartdın, mən də uç jetimə bir-birinin dalınca kəjjym olyb uçunu də kyry jyrtda kojdym.

Birisi dejir:

—Məjər mən istibdadın nəticəsi nə oldygyny bilməjirdim? Nijə mənə qecə-qunduz dejirdin qi, rəijjət eззəq misal bir зejdur, nə kədər dejulsə bir o kədər jymyзak olar. Mən də sən təq qor məl'ynyn søzunə inanıb, rəijjətin tamam malını, pylyny, var-jokyny xəfijjələrə xarc elədim, axırda məmləqətim parça-parça olyb əlimdən qetdi, øzum də sən allahın lə'nətinə qəlmiзin ycyndan by əzabı çəqirəm. 1)

Birisi dejir:

—Məjər mən øz abrımdan qeçib camaat malına xijanət elərdim? Sən məni joldan çıkardıb, deməjirdinmi qi, Iravan əhli bir jazık məxlykdyr, heç birisi cur'ət edib sən təq bøjuq зəxsə bir søz dejə bilməz və mən də sən məl'ynyn søzunə aldanıb, camaatın mənə jığıb tapзırdığı on iqi min manat pylyny ala paxta palyt ydan qibi ytdym 2).

Birisi dejir:

—Sən dejildinmi mən təq ag sakkal hacını, øz duзmənimi øldurməq kəsdilə kovdygym jerdə joldan azdırıb arvat hamamına salan qi, orada çılpak arvatlara bakıb, qunaha batıb kijamət əzabına qiriftar oldym.

Birisi dejir:

—Mən øzum tib elmində çok mahir bir зəxsəm və øzumdə çok jaxзı bilirəm qi, insan karnı toprağı əritməz: bainhəmə sən məl'ynyn søzunə bakıb ambarlarımdaqı bygdanın jarısını toprak edib çørəq piзirib satdım camaata.

Birisi əlində bir varak qagızı iblisə qøstərib dejir:

—Aj allahın lə'nəti sənə qəlsin, sən dejildinmi mənə dəgdəgə verən və mənə dejən qi, apar by qagızı yjezd naçalniqi Vinoxyrova ver mən də sənin søzunə bakıb aparıb verdim,

---

1) Soltan Əbdulhəmid.

2) Iravan musəlman cəmijjəti-xejrijjəsinin 1902-7 sənədə sədri olan Iravan xanlarından birisi.

indi by qagızı mənim bojnymdan asıb qondəriblər cəhənnəmə,, nə kədər ozum janıram by qagıza bir zad olmajır 1) .

By danışanı mən tanıdım, amma ondan kabak ibiisə məzəmmət edənlərin heç birisini tanımadım.

By şəxsi Kocakyrt mahalının mulqədarlarındandyr və qagızın əhvalatı da belədur.

Okycylar, məni bagışlasınlar, qagızın əhvalatını sojləmədən kabak, istəjirəm onları Kocakyrt bəjlərilə bir muxtəsər tanış edim.

Kocakyrt mahalında uç sort bəj var. Pervi sort bəjlər Sarıcalı bəjləri dejirlər qi, Nadir şah d[illegible]rindən bəjdurlər.

Vtoroj sort bəjlər bəjliqlərini xanlardan alıblar. Bynların babaları ja xanın cəlladları olyblar ja təlxəq, ja katırçı ja kyşçy və dargaları, pişxidmətləri..... iləx.

Bynların hər biri bir mevke'də xanın xoşyna qəlib, xan da qətirib ona bir neçə qənt bagışlajıb, ozunə də bəjliq tə'likəsi veribdur.

Misali-məşhyrdyr.

Hər okyjan Molla Pənah, hər katırçı Myrad olmaz. Molla Pənah hakkında jykarıda sohbət etmişiq. Indi katırçı Myraddan danışak.

Agdam tərəfə jolları duşənlər orada Myradbəjli adlı qənt oldygyny jəkin eşidiblər. By qənt hali-hazırda Agdam şəhərilə birləşməqdədur. By qəndin birinci sahıbı Myrad bəj olybdyr qi, kabakca Karabag xanının katırçısı olybdyr. katırçılıkda çok mahir oldygyndan Xan ona bəjliq verib, haman qəndi də ona bagışlajır. Indi Myrad bəjin nəvəsi Tərtər qənarında neçə min desetin jerə maliqdur və ozunə də anası şahzada oldygyndan xan dejirlər.

Treti sort bəjlərə pişxyrd bəjləri dejirlər, bynların ciblərində ildə uç aj pyl olar, dokkyz aj muflisdurlər.

Indi «pişxyrd» ləfzini də bir izah eləməq lazımdyr. By ləfz fars ləfzidur «pişxyrd»—kabakca jejilən.

Kocakyrt mahalında bygdanı biçən qibi dojməzlər. Jaj çok isti oldygyndan, bygdanı biçib taja vyryb qedirlər jajlaga, pajız arana kajıdandan sonra xırman salıb bygda-arpanı dojməqə şury' edirlər.

---

1) Cavanşir kəzası mulqədarlarından Adıqozəl bəj Adqozəlova işarədur.

Əqinçilərin bə'zisi bir jol xarcını duzəltməq uçun bygdanın bir azını kabakca dojub satırlar. Belə dojulən bygda ja «pişxyrd» dejirlər.

Jykarıda dediq qi, pişxyrd bəjlərinin dokkyz aj cibləri pyl qorməz, isti duşəndə lazımdyr qi, ozlərini Şyşa kalasına versinlər; o dyr qi, jıgdıkları taxılın bir hissəsini pişxyrd dojdurub, satıb qedirlər şəhərə.

Şəhərdə bir neçə qun evdə ajləşib; dərzidən, papakçıdan, çəqməçidən çagırtdırıb ozlərinə libas tiqdirirlər, libas hazır oldykdan sonra, tovys kyşy qibi bəzənib çıkırlar bazara, mejdanlara, kylyba, bylvara.

Jaj kyrtaran təq qəndə kajıdıb kalan taxılı dojdurub satıb, jajda şəhərdə etdiqləri kymar borclarına verirlər.

Altdaqı il də by minvalilə.

Çetverti sort da bəjlər var. Bynlara «cır bəjlər» dejirlər qi, var joklarını kymara, Tiflis və Baqı qejfinə verib indi dovlətli bəjlərin kapılarında sulənirlər.

Bynların ciblərində pyl olmaz, amma təşəxxusləri jeri jırtar. Salam verənlərin salamlarına byglarilə cavab verərlər. Hər məclisdə də ozlərindən danışmajıb, babalarını atalarını tə'rif edərlər.

Dordu bir jerdə cəm' olanda Tiflis «kəsdinlərində» surduqləri qejfdən bir-birlərinə sojləjirlər.

Bəli qagızın əhvalatı belədur:

—Bir qun Kocakyrt mahalının bəjləri, naçalniq Vinokyrovyn əlindən zara qəlib. jıgılıb bir jerə məsləhət toqurlər qi, qərəq by zylymqarın əlindən bojuqunə bir şiqajət verəq. Joksa bynyn zulmu və bədrəftarı axırda camaatı tarmar edəcəqdur. By jerdə bəjlər bir ərizə jazırlar və cəm' olan on beş nəfər haman ərizəjə kol kojyrlar. By hində cəhənnəmdə qordum bej ozunu məclisə jetirir. Ərizəni qorən təq dejir.

—Sizin qi, belə fiqriniz var idi, mənə nijə xəbər eləməjirdiniz? Çok qozəl iş qorubsunuz. Mən ozum də çok həvəslə by ərizəjə kol çəqərəm. Ancak on beş nəfər adamın kolyndan bir şej çıkmaz. Lazımdyr qi, Kocakyrt mahalının cəmi bəjləri by ərizəjə kol kojsynlar Vinokyrov təq zalımı jıkmak bizim hamımızın borcydyr. Mən byrada borcly olyram qi, by ərizəni qoturub, cəmi mahalı qəzib, bəjlərin hamısına kol kojdyryb

ƣətirim. Sonra ərizəni aparьb lazьm olan jerinə verməƣi və dalьnca ƣetməƣi də ɵz bojnyma ƣəturuгəm.

Məclis hamьsь bəjdən razьlьk edib, ərizəni ona tapʒьrьrlar.

Bəj ərizəni kojnyna kojyb bir az da səhbət edib, çaj içəndən sonra dyryb atьnь minib jola duʒdu və dedi:

—Inʒaallah bir həftə çəqməz qi, ərizə hazьr olar.

Bəj at ustundə ƣetdiqdə belə fiqir edirdi və ɵz-ɵzunə səjləjirdi:

—Bircə siz by tulqulərə bakьn, dərənin iti-kyrdy ɵzlərini adam cərƣəsinə kojyb, jьgьlьb bir jerə məsləhət edirlər. Oraja jьgьlanlar qimdurlər? Biri xanьn eʒʒəqçisinin nəvəsi dejilmi, indi ƣəlib adьnь bəj kojyb, jykarь baʒa qeçir? Sən bir o byrny cьrьga bak! Ona dejən ƣərəq, flan-flan ʒudə sən haçandan bəj olyb ortalьga çьkьbsan? Sənin dədə-babanь heç bir tanьjanvarmь? Indi ryscа uç dɵrt sɵz ɵjrənibsən, ƣəlib ɵzunu bəjlər cumləsinə katьrsan, ərizə flan jazьrsan? Sənin atanaclьk ili mənim atamdan bir çyval bygda aparьb, hələ də borcly dejilmi? Sən adьnь nə kojyb ortalьga duʒubsən?.... O çopyr sufəti, tojyk dimdiqləmiʒ karpyz kabьgьna oxʒajan!.... Papagь da təʒəxxuslə kojyb, ƣɵzlərinin ustunə dejir: «Alçak daglarь mən jaratmьʒam». O qimin oglydyr? Onyn əmisini mənim atam neçə il dystakxanada jatьrtdь, oda ɵzunu adam hesab eləjib ortalьga atьlьr.

Byjyrsyn barmagьnь jymsyn ƣɵrum, hansь pristav onyn evində bir parça çərəq jejibdur. By mahala neçə naçalniq ƣəlib-ƣedibdur, hansь ony bəjənib, ona əl veribdur? Əsil və nəcabətindən xəbəri olsa, heç xəcalətindən evdən çələ çьkmaz, onyn anasь kaçak Kyrbanəlinin bacьsь dejildimi?

Indi bynlara bir dejən ƣərəq:

Bydyr jьgьlьbsьnьz məsləhət eləjirsiniz, çok ƣɵzəl! Nijə deməjirsiniz mahalьn nəcib bəjləri var, ag sakkallarь var, bir belə iʒ duʒəndə lazьmdyr qi, jьgьlьb ƣedəq onlarьn birinin evinə, dejəq—ag sakkal bir belə məsləhətimiz var, istəjiriq Vinokyrovdan ərizə verəq by iʒə sən nə dejirsən?

Bəlqə heç ərizə verməq məsləhət dejil. Nə-inqi mahalьn beʒ on bambylysy jьgьlьb bir jerə, nədi-nədi biz Vinokyrov ƣibi nəhənƣi jьkacagьk! Axьr siz nəsiniz, adam jьkasьnьz?

Indi məndə bynyn əvəzini sizə jetirərəm. Byndan sonra bɵjuqdən məsləhətsiz iʒ ƣɵrməzsiniz. Mən by ərizəni by saat

aparьb kojaram Vinkyrovyn kyllygyna, o da sizin hakkьnьza fiqir çəqər.

Mən əvvələn ƣərəq ɵz ƣucumu bynlara tanьdam və sanijən Vinokyrova da bir ixlas ƣɵstərəm. O qiʒinin səbəbindən ildə dɵrt-beʒ min manat mənfəət edirəm: ʒarab hemiʒə muftə, jag muftə, duju muftə, motal katьk... hamьsь muftə: kyzydan bir suru kajьrmьʒam. Bynyn hamьsь mənim Vinikyrov ilə bir kyryca dostlygymdandyr. Mən bir belə mənfəəti əldən byraksam, ƣərəq baʒьma mualəcə ola. Indi mən bildiƣimi eləjərəm, koj Vinokyrov o adlarьnь bəj kojan ƣədə-ƣudalьn atalarьna od vyrsyn.

Bəj by fiqiri eləjib, atьnь bir baʒ surdu Vinokyrov cənablarьnьn mənzilinə.

Vinokyrov otakdan çьkьb bəjə əl verəndə, bej elə bildi qi, by saat ona bir niʒan. ʒiri-xyrʒid əta olyndy.

Bəj içəri byjyryb ƣɵrdu qi, samavar stolyn ustundə kajnamakdaryr və xanьm da samavarьn janьnda əjləʒib.

Bej ədəblə xanьma tə'zim etdi və xanьm da iqi barmaklarьnьn ucyny ona yzadьb dedi:

— Byjyryn əjləʒin, bir istəqan çaj için.

Bəj:

—Çok razьjam—dejib əjləʒdi və xanьm da ona bir istəqan çaj ɵz lətif əllərilə tɵqub verdi.

Bəj çaj içəndən sonra Vinokyrov ony ɵz kabinəsinə çəqьb baʒladь mahalьn iʒlərindən bir-bir xəbər dytmaga.

Vinokyrov by bəjin vasitəsilə mahalda hər bir xəlvət tərənən iʒdən xəbərdar olyb tədbir edirdi.

Bəji xəlvətə çəqib dedi:

—Səjlə ƣərəq nə var nə jok. Səndə həmiʒə kijmətli xəbərlər olar.

Bəj cavab verib dedi:

— Gaspadin naçalniq, sizə elə bir əhval ƣətirmiʒəm qi, eʒitsəniz, məndən jerdən ƣɵjə dəq razь olacaksьnьz.

Naçalniq kalkьb, qursunu ƣɵturub ƣəlib, bəjlə diz-bə-diz əjləʒdi:

— Səjlə ƣərəq nə xəbərdur?

— Daha nə xəbər olacak? Ƣetmiʒdim «Ƣunƣɵrməz» ƣəndinə. Ƣɵrdum orada bir para adlarьnь bəj kojan əclaflar bir jerə toplaʒьb ərizə jazdьrьrlar. Soryʒdym:

— By nə ərizədur?

Dedilər:

—Bəs by Vinokyrov camaatı dagıtdı. Allah onyn evini jıksın. Balaları duzlərdə kalıb dilənsinlər, ondan ərizə jazırık, bəlqə byradan qəturələr, jazık camaat da rahat nəfəs ala.

Vinokyrov by sezləri eзidən qibi, kalkıb ajagını jerə bir cur çırpdı qi, ejnəq qəzundən duзdu. Kıзkırıb dedi:

—And olsyn allaha. Qərəq onların hamısını bir baз Sibirə itirdim. Qimin nə həddi var məndən зiqajət jaza bilə? By da Saksi kalası dejil qi, kylagım eзidə-eзidə məndən gobyrnata зiqajət edələr. Pazalysta de qərum o məndən ərizə jazdıranlar hansı....lardı?

Bəj ərizəni koltygyndan çıkarıb kojdy naçalniqin kyllygyna:

—Izvolte!

Vinokyrov sonra bəjlərə nə elədi—dyrsyn qənarda, amma haman ərizəni bəjin bojnyndan asıb, cəhənnəmə qəndəriblər

Cəhənnəm əhli kıзkırdıkca iblis зıllak atırdı. Və hərəni bir cur baзa salırdı qi onda taksır jokdyr və dejirdi:

—Aj camaat məndən əl çəqin mənim jakamı dusmənlərim bir dəfə sizin əlinizə veriblər, indi hər bir dunjada tərənən bəd əməli mən bədbaxtdan qərursunuz. Dogrydyr məndən jaxзı əməl baз verməz, amma jenə sizi inandırıram qi, dunjada baз verən bəd-əməllərin çokyndan nə mənim xəbərim var nə də mənim evladımın. Qedin əz içinizi axtarın, qərun nə kədər зejtanlar taparsınız qi, mən onların əllərinə sy təqməqə jaramaram. Bydyr ha! Birisi qəlir, bakın qərun зe...n odyr, joksa mən?

By halda camaat arasından bir зəxs ajrılıb, iblisə tərəf jerijib səz deməq istəjəndə iblis kızardı.

By зəxs həmçinin Kocakyrt mahalının bəjlərindən idi. Jogyn cussəli, jogyn sifətli kırma-sakkal bojnynyn qudəqlijindən baзı iqi çijinlərinin arasında qizlənmiз, çykasının kolları əllərini ərtmuз, зalvarının jykarısı dar, aзagısı enli, jerizi və danıзıgı vukar və təmqinli, amma səz deməq istəjəndə agzından zəhrimar akırdı və ilan dilinə oxзar bir dil çıkırdı. By зəxsin qəribə qejfijjətləri var, mən ancak birini nagıl edim.

Neçə vakt byndan əkdəm Kocakyrt mahalının naçalniqi mahalın dərt nəfər «diq baз, artık-əqsiq danıзanlarından» iqi jyz atlı kazagın kabakına salıb, kovdyryb, atların ajaklarının altında dərt nəfər taksırsız biçarələri pajmal etmiзdi. Onlardan ilavə bir nəfər «çok danıзanın» bogazına qəndir saldırıb, ycyny kazakın əlinə verib, o kədər surundurmuзdu qi, axırda jazıgın iqi qəzu də jerindən pırtlamıзdı.

Naçalniqin by hərəqəti tamam mahal əhlini həjəcana qətirdi. By əhvalatı hər jerdə hər qəntdə hər evdə danıзib, naçalniqə nifrin edirdilər. Camaat bir neçə nəfər ag sakkal intixab edib, məsləhət uçun haman bəjin janına qəndərdilər Bəj camaat vəqilərinə uz dytyb dedi:

—Qedin evinizdə dinməz otyryn, by sizə allah tənbehidir allah bəndəsinin lijakətinə qərə ona hequmət зəndərər. Siz belə hequmətə lajıksınız bəjuqun hərmətini saklamazsınız, bəj qərəndə salam verməzsiniz hequmət ərqanının dalınca artık-əqsiq danıзarsınız, nəticəsi də belə olar. Sizə naçalniq nə edibsə hakkı var. Qedin əz taj-tyзynyzy tapın ondan qəməq istəjin, mənim baзımı agrıtmajın.

Camaat vəqilləri bəjin kyllygyndan mə'jys evlərinə kajıtdılar.

Vəqillər qedəndən neçə qun sonra, haman bəj bir belə zylym edən naçalniqi jyzə təq adamla evinə konak çagırıb, onynçyn elə bir zijafət duzəltdi qi tamam Kocakyrt bəjlərinin hamısı bir jerə jıgılsajdılar, bacarmazdılar.

Kocakyrt mahalının camaatı bəjin by hərəqətini əz əlejhlərinə açık-açıgına bir ədavət sajıb, səzu bir jerə kojdylar qi ony «bajkyз» eləsinlər (Kocakyrt mahalında bir molla var «bajkot»a «bajkyз» dejir).

Bir muddət camaat səzunə əməl elədi: salam vermədilər bəj kylak asmadı, dedi:

—Musəlmandyrlar, bir iзin dalınca axıra dək nə vakt qediblər qi. jenə qedələr?

Bazarda ət satmadılar—baзladı kapısındakı tojyklardan bir-bir qəsib jeməqə, bygda satmadılar—ambarın agzını açıb əz bygdasını çıkartdı. Atına arpa-saman vermədilər—jazdı kazak əfsəri qəndərdi.

Beləliq ilə neçə muddət qeçdi. Bəj bakıb qərdu qi,—xejir camaat səzunun usutundə məhqəm dajanıbdyr. Tojyklar kyrtardı, kazak əfsəri də tənqə qəlib bəjin nəqərini kovdy dedi:

—Qet agana dejilən basılından rəd olsyn.

Javan çərəq ilə də iз qeçmədi.

Axırda bəj bir qun çıkdı bazara, bazarda da çok jıgıncak var idi. Bəj bir damın ustunə çıkıb, uzunu camaata dytyb dedi.

—Camaat! Siz məni bajkot edibsiniz. By sizin iзinizdur, sizin məsləhətinizdur, mənim də sizə bir sɵzum jokdyr. Ancak izin verin sizə iqicə qəlmə sɵz dejim, ondan sonra qedim həmiзəliq otyrym evimdə.

Camaat kıзkırtı salıb, bəjə sɵz verməq istəmədi. Ag-sakkallardan biri xalka uzunu dytdy:

—Camaat! Kojyn sɵzunu desin! Bəlqə əməlindən peзman olyb, bizdən uzr istəjəcəq. Hər jerdən səs qəldi:

—Istəməjiriq danıзmasın. Onyn təbəsi bizə lazım dejil. Nə balını istəjiriq nə də bəlasını. Quclə jakamız əlindən kyrtarıb.

Ag sakkal dybarə camaatdan xahiз edəndən sonra dedilər:

—Danıзsın. Ancak yzyn eləməsin.

Bəj dedi:

—Mən necə qi dedim, sizə iqicə sɵz dejəcəqəm. Sɵzum bydyr: siz by bajkoty mənim ustumdən qɵturun. Qɵturməsəniz mən də qedib dɵnub rys olacagam, vəssəlam. By mənim sɵzum.

Bəj byny dejib damdan endi və qetdi evinə.

Camaat səs-səsə verib dedi:

—Bəj əcəb sɵz danıзdı! «Qedib rys olaram». Cəhənnəmə qet rys ol, qora rys ol! Musəlmanlıgından camaata nə məntəət dəjibdur qi, rys olanda camaat aglasın. Biz də dediq qɵrəsən bəj nə byjyracak?

Jenə haman ag sakkal ortalıga çıkdı.

—Camaat! Siz bəjin sɵzlərini səhl sanmajın. Cəmi mahal bynyn aglını təsdik eləjir, by havadan sɵz danıзmaz, jəkin sɵzunun canı var. Amma mə'lymdyr qi, bynyn hilələrinin mukabilində зejtan məəttəl kalar. By sɵzləri bizi korkytmak uçun dedi. Və biz də qərəqdur korkak. By qi, musəlmanlıkda by camaatın hakkında bir belə zylym eləjib, əqər dɵnub rys olsa, qərəq cəmi Kocakyrt mahalının əhli evindən-eзiqindən əl çəqib, arvat-yзagının əlindən dytyb, mahaldan çıka. Joksa byrada dolanmak mumqun olmaz.

Camaat bir az fiqrə qedib, sonra hamısı kocanın sɵzunu bəjənib, qetdilər bəjin evinə və dedilər.

—Bəj! Biz bajkoty qɵturduq. Səni də yзakların canına and veririq məzhəbindən dɵnmə.

Iblis dedi:

—Camaat! Зejtan mən dejiləm by qiзidur, indijə dəq bir xejir iз jokdyr qi, bynyn vucydy elə bərpa ola. Bir зəxs tapılmaz qi, onyn hakkında dilini xejrə bylamıз ola, nə kədər taksırsız adamlar bynyn dilinin və kələminin səbəbinə badi-fənaja qediblər. Belə зejtanlardan insanlara artık zijan dəjir, nə-inqi məndən.

Iblisi cəhənnəm əhli bir nev' cana qətirmiзdi qi binəva az kalmıзdı iste'fa (jə'ni atıstafka) verib kyllykdan çıksın. Amma byna bir зej mane oldy.

Naqah havada bir mələq qɵrundu və o mələq sol əlilə bir zorba koçyn byjnyzyndan japıзıb sag əlində də bir xançər dytmyзdy.

Iblis mələqi camaata qɵstərib dedi:

—Bakın qɵrun o havadaqı nədur, mənim qɵzum əmməlli qɵrməjir.

Cəhənnəm əhli koçy qɵrən təq əzabı jaddan çıkardıb:

—Aj camaat koç dɵjuзdurəcəqlər—dejə kıзkırıb, koça tərəf jujuruзdulər.

Iblis də byndan istifadə edib, kyjrygyny kısmıз javaзca siviзkylyja dəm verdi.

Koça tərəf qedənlərin lap kabagında baqılılar jujururdulər, onlardan dal karabaglılar, qəncəlilər, iravanlılar əзkabadlılar.... dahı sanamagın mə'nası jokdyr.

Xulasə bir зamaxılılardan savaj hamı qetdi. Зamaxılılar bir jana çəqilib dedilər:

—Kardaз koç dɵjuзməsi nə bɵjuq tamaзadyr? Allah versin bildirçinə: dɵjuзdurəsən ryhyn ləzzət apara.

By halda qɵrdum bir içəri зəhərli baqılı camaatdan ajrılıb зamaxılılara tərəf kajıdır. Dedim:—Ədə nəзun kejıtdin?

Içəri зəhərli sɵzumə cavab verib dedi:

—Bir mənə dejən qərəq—aj or—aj зogərib, aj flani. sənə nə duзub camaatın ardınca jujurursən? Məjər sənin baзynda agıl jokdyr? Nahak-napras jerə ajaklarımı agrıtdım. Suz ələ-

suz mejtuvuzu 1) qorum, Qurdəmir tərəfindən adını esidib qedib juz altmıs manat verib bir qopəq alıb qətirmisəm qi, bir praxota dəjər. Içəri səhərdə bogmamıs qopəq kojmajıb. Qosavaj Məhəmmədin ogly Jysif Cavadın qopəqini iqi rəs kovdy. Qəblə Mejdanəlinin juz manatlık qopəqini bojnynyn ardından alıb jerə belə çırpdı qi iqi dal kıçları sırt uzuldu.... odyr qi, qəblə Mejdanəli koçylarından birisinə pyl verib, iti əldurtdu. Mən də min manat verib qəblə Mejdanəlinin əzunu əldurtdum, qəblə Mejdanəlinin də əmisi nəvəsi, Qitabullah məni vyryb əldurdu qi, mən də byraja qəlmisəm.....

Xejir a... nə koç bir sejdur, nə bildirçin bir sejdur, nə dəvə quləsdirməq bir qopuq manata dəjər. Ləzzətlərin bəjuqu qopəq bogysdyrmakdadyr.

Qopəq, qopəq jenə qopəq! Suz əlesuz mejituvuzu qorum. ermənidi jalan dəjən, hər dəfə qi, mənim qopəqim bir alahı qopəqi bogyrdy, elə bilirdim qi, on byrýgym birdən fantal elədi.

Içəri səhərli nitkini kyrtardı və jıgıncak hamısı onyn qopəqinə «afərin» dedi.

Baqılı bynyn cavabında bir dərin ah çəqib dedi.

—Ax a namərd ogly! O qulləni qopəqə vyrynca, mənim birce oglymyn urəqinə vyrajdın!

By dəmdə havadaqı mələqdən bir səs qəldi, cəmi əhli-cəhənnəm saqit olyb kylak asdılar.

Mələq dejirdi:

—Bilin ej əhli-cəhənnəm! Byjnyzyndan japısdıgım koç əlum koçydyr. Nə kədər qi, by koç sagdyr, insan uçun əlum var; indi mən by koçyn bojnyny vyracagam, ondan sonra insandan əlum qəturuləcəq.

Cəhənnəm əhli hamısı agız-agıza verib mələqə jalvardılar qi, koçyn bojnyny vyrmasın. Amma yzakdan bir səs qəlirdi, o səs də mələqdən koçyn tezliq ilə bojnyny vyrmagı xahis edirdi.

Mə'lym oldy qi, yzakdan esidilən səs behist əhlinin səsidur.

Mələq cəhənnəm əhlinin jalvarmasını kəbyl etməjib koçyn bojnyny vyrdy.

1) Mejtinizi.

Cəhənnəm əhli çok mə'jys qeri kajıtdı və hər qəs qetdi əz məqanına.

Sejtanı ihatə edib əz qunahlarını onyn bojnyna atanların qim oldykların, okycylar mən deməsəm də ajdıncasına anladılar.

By səxslərin dunjada da dusmənləri çokdyr çok islərdə onları mukəssir qorurlər. Amma bə'zi evkat onlar da isə jarajırlar.

Mən okycylarıma əzum sahid oldygym bir fəkərədən danısım.

1909-cy ildə mən Baqıda bir paraxodstvoda mufəttis idim. Bir qun idarə isi uçun bir joldasla Əskabada qetməq lazım oldy. Bir qəmijə əjləsib Krasnavodsk tərəfə rəvan oldyk. Sərnisin qəmidə biz iqi joldasıdık və palybada da juzə jakın Iran fəhləlhəri əjləsib, vətənlərinə qedirdilər.

Baqıdan biz jola dusəndə hava qəzəldi və tyfan əlaməti qorunmajirdi. Nihajət bes altı saat jol qedəndən sonra, bir xırdaca quləq basladı əsməqə; quləq qəldiqcə quclənib axırda tyfan halətini aldı. Qəjun uzu dytyldy, dərja karaldı, syjyn mevcləri qəmini koz kabıgı qibi atıb dytyrdy. Birdən qəminin bir yca dagın basına kalkmagı hiss olynyrdy. Dalınca qyja qəmini qəflətən bir kyjynyn təqinə salırdılar. Qəmi titrətmə dytmys adam təq yçynyrdy və onyn cəmi mıxçaları səsə qəlirdi. Hər bir dəkikədə qəminin gərk olması qəzlənirdi.

Fəhlələrin dilindən «ja allah» səsi qəjə dirəqlənirdi. çokysy əlumlərini qəz kabaklarına alıb «qəlmeji-səhadət» okyjyrdylar.

Bir nəfər Məqqədən kajıtmakda olan hacı xyrcynyndan bir torba toprak çıkarıb syja atdı və dedi:

—By Məqqə turbətidur, by turbətin təlatim jatırılması dəfəat ilə imtihan olynybdyr, əlbəttə by saat dərja saqit olacak.

Sərnisinlər hamısı hacıdan razılık etdilər və dərjanın jatmasını qəzlədilər. Çifajda dərja daha da siddətlə qəmini atıb dytmaga basladı.

Kapitan qəminin nə kabaga nə dala qetməsinin mumqun olmadıgını dejib, ləbər atılmagını əmr etdi.

Ləbər atdılar. Qəmi dajandı. Ancak dajandıgı jerdə atılıb dusməqdə idi.

Iqi qun, iqi qecə qəmi syjyn uzundə by halətdə kaldь. Uçuncu qunu dərja bir kədər saqitləʒdi, qəmi də jola duʒdu.

Baqь ilə Krasnavodskinin arasь ancak on altь saatlьk jol oldygyndan, fəhlələr bir qecəliq azykə qɵturmuʒdulər. Olan azykələrini jejib, axьrьncь qun aclьga davam qətirə bilməjib, kapitanьn ustunə təqulub ondan çərəq istədilər.

Kapitan onlara syjyn uzundə çərəq tapmagьn mumqun olmadьgьnь və Krasnavodska ancak altь-jeddi saat jol kalmasьnь hər çi dejirdisə də, fəhlələr ona inanmajьb çərəq istəjirdilər.

Axьr jazьk kapitan bizə tərəf qəlib dedi:

—Siz bynlarьn dilini bilərsiniz, bynlarь inandьrьn qi, altь jeddi saatdan sonra sahilə çьkacagьk.

Mən və joldaʒьm dyryb qetdiq fəhlələrin arasьna, hərçi nəsihət etdiq, inandьrdьk, qar etmədi; sɵzlərinin ustundə məhqəm dajanьb bir dil ilə çərəq istədilər.

Bir də bakdьm, qənarda bir molla saqit baʒьnь aʒaga salmьʒ mutəfəqqir əjləʒibdur. Mən mollaja tərəf qetdim və dedim:

—Cənab axynd, by adamlarьn e'tibarь sizə bizdən çokdyr: mən sizi inandьrьram sizdə bynlarь inandьrьn qi, altь-jeddi saatdan sonra qənara çьkacagьk.

Molla kylak asьb dedi.

—Canьm ɵzunuz bilirsiniz qi, ac kьlьca çapar. By adamlara çərəq lazьmdyr, mən onlarь saqitmi eləjə bilərəm?

—Jenə bir fiqir edin.

Molla bir kədər fiqrə qedib dedi.

— Bynlar acdьrlar, nəsihət flan onlara qar etməz; jaxʒьsь bydyr qi, by camaata bir mərsijə okyjam.

—Çok qɵzəl allah atana rəhmət eləsin.

Molla bir məfrəʒin ustunə çьkьb «səlləllahu-ələjqə ja Əba Əbdəllah» dejən qibi tamam sərniʒinlər aclьklarьnь jadlarьndan çьkardьb, cəm oldylar mollanьn ətrafьna.

Molla kabakca bir yzyn və'zə baʒladь, belə qi, və'zi əkəllən saat jarьm çəqdi. Və'zdən sonra qeçdi mərsijəjə. Bir azdan sonra bakdьm qi, camaat aclьkdan və aglamakdan bihalət olyb hamьsь jan-jana təqulublər.

Bir kədər qetdiqdən sonra Krasnavodskinin daglarь qɵrundu və camaat da xatьrcəm oldy.

Indi mollalara duʒmən olanlar, mollalarь bəjənməjənlər, bilsinlər qi, lazьm olan jerdə molla da qara qələr.

Camaat arasьnda qəzərqən, qeçmiʒ dostlardan, tanьʒlardan, aʒnalardan bir-bir qɵrurdum. Amma bizim həftə bazarьnda alьʒ-veriʒ eləjən meʒədi Sumbəni hamьdan jaman qundə qɵrdum.

By ʒəxsin adь ɵzqə idi, amma xalk ony ləkəbilə tanьjardь. Ona məʒədi Sumbə ləkəbi verilməqində bir qəribə nagьl var.

Bir qecə məʒədi evində jatdьgь jerdə, eʒidir qi, darvaza bərq dɵjulur. Dyryb darvazanь açьb qɵrur qi, ʒəhərin uç nəfər məʒhyr ogrylarь kapьda dyryblar.

—Bala by qecə vaktь xejirdurmu?

—Xejir olmamьʒ nə var? Xoca Hamparsymyn duqanьnь jarьb, bydyr mallarьnь qətirmiʒiq. Əqər muʒtərisən qirəq içəri?

Məʒədi ogrylarь salьr içəri.

—Kadanьzь alьm, açьn qɵrum mətaьnьz nədur?

Ogyrlar çiti, məxməri, aj-yldyzy, zərli parçalarь, firənq kanavyzyny... açьb təqurlər məʒədinin kabagьna. Məʒədinin qɵzləri məʒ'əldar piʒiqin qɵzləri qimi baʒlajьr parьldamaga. Dejir:

—Sizə kyrban olym kijmət dejin.

Çitin arʒьnь bir ʒahьdan, aj-yldyzy iqi abbasьdan, məxməri on ʒahьdan və kalan malь da by ajakdan kijmət edirlər. Və məʒədijə dejirlər qi, arʒьnь qətirib ɵlçub qɵtursun.

Məʒədi qedib arʒьn əvəzinə babasьndan kalmьʒ hacь Mystafa tufənqinin sumbəsini qi, yzynlygy iqi arʒьndan bir az korkak ola, qətirib atasьnьn ərvahьna and içir qi, by sumbə nə-inqi tamam arʒьndyr, hətta arʒьndan iqi verʒok da azdyr.

Haman tufənq sumbəsilə ogyrlyk parçalarьn hamьsьnь ɵlçub alьr. O səbəbə onyn adь da «məʒədi Sumbə» kalmьʒdь.

Meʒədi Sumbənin iqi ajaklarьnь sifətinə baglajьb cəhənnəmdə aʒagь jykarь surujurdulər (oda baʒьnьn dediqinə qɵrə cəhənnəmdə by tənbehi rubaxorlara eləjirlər).

By qiʒinin necə qi, jykarьda ərz olyndy, həftə bazarьnda duqanь var idi. Duqanьnda artьk mal saklamazdь. Amma janьnda həmiʒə nəkd pyl olardь. Və cəmi ətraf qəntlərdə dara duʒənlər atlarьnь minib bir baʒ «məʒədi Sumbə»nin janьna

qedirdilər. O da qimə əlli manat, qimə juz manat barama vaktına, bygda vaktına ja uzum vaktına pyl qarsazlık eləjirdi.

Oda basının vasitəsilə mələqdən tavakka etdim qi, iqi dikəkəliqə məsədi Sumbənin ajaklarını açsın, ona bir iqi deməli sezum var. Mələq tavakkamı kəbyl edib məsədinin ajaklarını açdı. Məsədi ajaga kalkıb məni qerəndə basladı hequruб aglamaga. Qezlərindən jas jerinə ərinmis kyrkysyn akdı.

Dedim:

—Məsədi by nə isdur?

—Dedi:

—Ax Xortdan sən allah dərdimi sorysma, Mənə hər nə eləjirlərsə hakkında eləjirlər. Mənə dejən qərəq aj həpənd, pylyn var koj cibində kalsın. Nə borcyndy by qənt camaatının kejdinə kalırsan? Acından elur-koj canı çıksın elsun, jəkin allahın məsləhəti belədur, jəkin allah məsləhət bilib ona jetirməjir.... nə borcyndyr qedib onyn əlini dytyb pyl verirsən? Bir səxsi qi allah ac eləjə, insanın nə hakkı var qi, dejə mən qedib onyn karnını dojyzdyracagam? O dyr qi, adamı by qunə salırlar.

Məsədi by jerdə basına iqi əlli dytarlı bir kapaz saldı.

Dedi:

—Di, canın çıksın jan! Elendən bir neçə qun sonra oglymyn vakeəsinə qirib dedim:

—Bala olmaja-olmaja fəkir-fukəranın əlindən dytyb pyl borc verəsən! Nə borcyndyr, koj allah ezu jaratdıgı bəndəsinin fiqrini çəqsin.

Sorysdym:

—Məsədi verdiqin pyllara insafsız muamələ almajırdın qi?

Dedi:

—A qisi and olsyn jediqimiz çerəqə (hər çənd mən onyn evində çerəq jeməmisdim), and olsyn oglymyn canına, ajda manata bir sahıdan artık muamələ almamısam, artık almısamsa allah mənim evimi qunfəjəqun eləsin. Jenə allah evimi dagıtsın əqər veqsel qagızının pylyny da ez cibimdən verməmisəm isə.

By halda bir mələq jetisib məsədinin sinəsinə bir jymryk nə təhər çırpdısa, jymyryk iqi qurəqinin arasından çıkdı. Və əlində bir parça qagız dytyb, əmr etdi:

—Oky nameji-ə'malını!

Məsədi dedi:

—Aj kyrbanın olym, nameji-ə'malımı mənə daldan qestərirsən, mənim qi, basımın dalında qezum jokdyr.

O vakt bir ajrı mələq qəlib, onyn bojnyny sakkıltı ilə sındırıb uzunu dala çendərdi və dedi:

—Indi okyja bilərsən?

Məsədi okydy.

O qagızda jazmısdılar:

«Rubaxor».

By səhbətdən sonra məsədinin ajaklarını jenə sifətinə baglajıb, surujə-surujə uzu kojly apardılar.

Mənim konзym hacını qөzlər olsyn qөrməsin! Jaman qundə qөrdum qəlir bojnyndan neçə ədəd hər biri bir pyt vəznində kara daзlar asılı, cəhənnəm maliqlərindən neçəsi əllərində odly tazijanə dөjə-dөjə cəhənnəmi qөzdirirlər.

Məni qөrən təq hacı iqi əllərilə uzunu bərq ertdu. Daзları onyn bojnynda qөrəndə, ona verilən əzabın mə'nasını anladım.

Hacının зəhərdə parçaçı duqanı var idi. Bahar fəslində bөjuq oglyny duqanda kojyb, qiçiq oglyny da өzilə qөturub qəntlərə jag almaga qedərdi. Hacı tərəzijə çəqi өlçusu jerinə çajın daзlarından kojardı. Daзın birinə qirvənqə, o birisinə beз qirvənqə ja on qirvənqə adı kojyb onların çəqisilə qəntlilərdən jag alardı.

Bizim qəntlilərin hər birisinin evində bir ajar kabı olar qi, onyn içinin nə kədər jag dytması bir dəfəliq muəjjən edilər.

Bir dəfə bir qəntli өz hesabilə on qirvənqə jag satmak uçun hacının janına qətirir. Hacı bir hejvərə daзı tərəzinin bir qөzunə kojyb, o biri qөzunə də jagı kojyb dejir:

—Bala sənin jagın tamam jeddi qirvənqədur.

Qəntli təəccub edir:

—Hacı əmi mənim by kabım tamam on qirvənqə jag dytyr, həmiзə də peзəm aparıb satmakdyr. Indi nə olybdyr qi, sənin tərəzində jeddi qirvənə qəlir; hacı əmi sənin by daзın jeddi qirvənqəjə oxзamajır, jeddi qirvənqənin daзı xırda olar, by bөjuqluqdə olmaz.

Hacı cavabında dejir:

—Qetdiqim Məqqəjə and olsyn çajda by daзdan bөjuq daзlar çokdy. Qөturmədim.

Bynynla belə hacının qəntlilər arasında bөjuq e'tibarı var idi. E'tibarı da kylak verin qөrun nə koçaklıkla kazanmıзdı.

Jykarıda dediq qi, hacının parçaçı duqanı var idi. Hacı Məqqə zijarətindən kajıdandan bir azca sonra, bir qun neçə nəfər qəntli parça almak uçun hacının duqanına qəlirlər, hacı bynlara istədiqləri parçadan satıb jola salır.

Qəntlilər qedəndən bir saat sonra hacı kalkıb onların dalınca jujurməqə uz kojyr. Зəhərdən bir iqi verst aralanmıз qəntlilər daldan çagırtı eзidib, dөnub dala bakıb qөrurlər qi, bydyr hacı nəfəsini agır alarak tər basmıз dili agzından bir karıз çıkmıз:

—Aj kardaзlar dajanın—dejə sur'ət ilə qəlir.

Qəntlilər ajak saklajırlar:

—Hacı əmi nə xəbərdur? Joksa pylyn əsqiq vermiзiq.

Hacı dejir:

—Jok hacı əmin dərdini alsın siz qedəndən sonra mən daxılımı hesabladım, bakdım qөrdum qi, sizin beз manatınız məndə artık kalıbdyr. Mən Məqqədən neçə qundur qəlmiзəm, elə onsyz da өz malıma haram katmaram, əqər o beз manat mənim cibimdə kalsa əvvələn tamam kazancım it kanından myrdar olar, iqinci haman beзliq kijamətin qunundə parça od olyb mənim bədənimə japıзar. Alın pylynyzy, sizə mənim by canım kyrban.

Byny dejib hacı qəntlilərə beз manat verir və onları hejrətdə kojyb dala kajıdır.

By əhvalat dildən dilə duзur və duзməqinə hacı өzu də bir kədər qөməq verir. O qundən hacı qənt camaatının qөzundə mukəddəs və pejgəmbərliqə lajık bir зəxs olyr. Hamı byny jəkin edir qi, belə adam muзtəri aldadıb malına haram katmaz.

O idi qi, hər bir зəhərə qetməq uçun atını jəhərləjən qəntli, bir baз hacının duqanına çapırdı. Hacı da çiti birə iqi kijmətinə sırıjırdı. E'tibar jolynda xarcladıgı beз manat, onyn hədsiz sərvətinin binevrəsi olmyзdy.

Kijamətdə hacıja qəntlilər bakan qөzlə bakmajıb cəhənnəmə salmıзdılar.

Hacıdan ajrılıb bir neçə kədəm qetmiзdim, qөrdum bir nəfər зəxs mənə tərəf qəlir, amma Qəncə gybernijasında məзhyr ərizə jazan Dəstyrova oxзajır.

Əqər mənə desejdilər qi, məsələn hacı Molla Baba sakkalını kırkdırıbdyr—inanardım, Baqı koçyları and içiblər qi, adam өldurməsinlər—inanardım, cəmi Japonja əhalisi dөnub musəlman olybdyr—inanardım, jer uzundə bir ruзvətxor çinovniq jokdyr—inanardım, Pyriзkeviç bolзeviq olyb—inanardım, amma min nəfər əhli-iman and içsə idi qi, Dəstyrovy cəhənnəmə qөndərəcəqlər inanmazdım. Qөzumlə qөrəndən sonra məndə dalı зəq jeri kalmadı.

Dəstyrov mənə həmiзə kardaз ogly dejirdi. Ona qөrə jakınlaзıb dedim:

—Əmi nə əcəb siz də byradasınız. Hal-onqi molalar sizin adınızı çəqəndə «illijin aramqah» dejirlər. Dəstyrov cəhənnə-

min qulundən bir kədər qəturub byrnyna çəqib (dunjada byryn oty çəqərdi) dedi:

—Kardaş ogly mən ezum də bilməjirəm, taksırım nərur, bir qun mənim namazım qeçməjib, bir il orycym qeçməjib: ezun məni jaxşı tanıjırsan. Amma by cəhənnəm mudirləri dejirlər qi, sən dunjada xalkı dolaşdırıb pyllarını alıb jejirdin. Mən nahak jerə qimin pylyny jemişəm? Almışamsa da ez hakkımı almışam. Hamı bilir qi, mən sejid və evladi-pejgəmbərəm. Hər bir musəlmanın sərvətində, mədaxilində, jerində, əqinində mənim cəddimin hissəsi var. Mən qerəndə qi, hequmət adamları qəlib hər qəsin mulqunə sərhəd kojmak istəjir, mən ezumu haklı bilib qedib o mulqun bir hissəsinə ezumu maliq e'lan edirdim. Mulq jejəsi mənə bir kədər pyl verəndən sonra ixtijarımdan əl çəqirdim. Mən belə dejirəm, amma bynlar dejirlər qi, belə dejil, xalk sənə pyl verib jakalarını divan qet-qəlindən kyrtarırdı. Sənə ijirmi manat verəndə juz manat xarcdan və neçə ilin avaralıgından xılas olyrdylar, sən də byny hər bir mezevat olan jerə qedib isbor 1) kojyrdyn.

Nə kədər and içirəm inanmajırlar. Qundə neçə dəfə kyrkyşyn əridib bogazıma tequrlər.

Dəstyrov həkikət bir allahdan korkan, əhli-iman, xalis əli şiəsi, şəjxi tərikəsində bir qişi idi. Təharəti, izaleji-nəcasəti qezləməqdə əvəzi jokdy. Birdən labud kalıb bir ermənijə əl verəndən sonra evinə qedincə əlini havada saklardı, və evə qələndən sonra əlini məhqəm syja çəqərdi.

Əlində həmişə agacı olardı. Əqər bir məclisdə, onyn agacı bir neçə ermәni ja rys agaçlarilə bir quncə kojylsajdı, agacı çykasının ətəqilə dytyb qətirib evdə həmçinin syja çəqəcəq idi. Musəlmanlıkda belə məhqəm adam idi.

Məclislərdə həmişə şəriətdən, tərikətdən səhbət salıb, imamın min verst məsafədə nə oldygyny bilməqini subyt edərdi. Və Əli ibni-Əby-Talibin dunjanın xilkətindən kabak varlıgına neçə-neçə dəlillər qətirərdi. Həmçinin Əli ilə allahın arasında bir fərk olmadıgına kyrandan, yləmanın qitablarından hədislərindən şahid qətirirdi.

Bir dəfə bir məclisdə usyli mollalarilə şejxi mollaları arasında jykarıda ziqr olynan məsələlər ustundə bejuq mubahəsə oldy: usyli mollaları subyt edirdilər qi, imama allah

1) Mubahəsə deməqdur.

tərəfindən əmr olmasa divarın dalında nə oldygyny bilməz, şejxilər də dejirdilər:

—Vakti qi ona imamət verilib o hər şeji bilər.

Byny da deməlijəm qi, Karabagda Naxçıvanda və bir para Kafkas şəhərlərində Təbrizdə... by məsələ ustundə axyndlar camaatı iqi tirə ediblər. By iqi tirə həmişə bir-birilə

ədavətdə idilər, hətta bir-birlərinin qufurlərinə də hequm edirdilər.

Məclisdən çıkdık. Dəstyrov əlini mənim qəmərimə qeçirib dedi:

—Kardaş ogly by usylilər adlarını musəlman kojyblar. Amma sırf qafirdurlər. Bynlar imamın, xusysən Əli ibni-Əby--Talibin məkamını bilməjirlər. Mən Əli ibni-Əby-Talibin qəramətindən sənə bir şej sөjləjim. Sən də jeri duşəndə by qafirlərə sөjlə. Inanmajırlar, qedib Aga Bagır məclisinin qitablarına baksınlar.

—Vakti qi pejgəmbər əlejhussəlam me'raca qetdi, jeddinci qejə çatanda səs qəldi:

—Ja rəsylullah byradan jykarı daha çıka bilməzsən. Byrada dajanacaksan.

By səs pejgəmbərin kylagına aзna qəldi, Əlinin səsinə oxзadı... kylak ver, durust kylak ver!

Bir az vaktdan sonra bir ədəd jakyt məcməidə pejgəmbərə allah tərəfindən зir-brinc (sutlu pilov) qəldi. Pejgəmbər ərz elədi qi, pərvərdiqara mən by зir-brinci təq jejə bilməjəcəqəm. By halda bir əl qəlib onynla зir-brincdən qəturub jeməqə məзgyl oldy. Dujunun bir dənəsi haman əlin ustunə japıзdı.

Pejgəmbər me'racdan kajıdıb Əlini huzyryna çagırdı. Bakıb nə qərdu? Зir-brincin dujusu Əlinin əlinin ustundə idi.

Indi qəl by əhvalatı by qafirlərə anlat! Juz dejəsən inanmajacaklar. Əlinin məkamı belə bəjuqdur. Hələ byndan da bir gəribəsini nagıl edim...

Dedim:

—Byjyryn.

Dəstyrov baзladı:

—Bir vakt Mədinənin ətrafında bir bəjuq əzdaha pejda oldy. By hejvanın jetmiз min ərəз yzynlygy idi, jeddi min ərəз eni və jeddi juz ərəз kalınlıgı idi. Mədinə əhlindən qənara çıkanı əzdaha haman saat dəminə çəqib ydyrdy. Belə qi, xalk korkysyndan evlərinə dolyb eзiqə çıkmaga cur'ət etməjirdi.

Bir dəfə əzdəhanın mukabilinə bəjuq koзyn qəndərdilər, əzdəha koзynyn hamısını jarak-əsləhələrilə bir jerdə dəminə çəqib yddy. Belə jaman hejvan idi.

Bir qun by əzdəha daxil oldy Mədəninin quçəsinin birinə və quçə ilə surunub qirdi Əby-Talibin evinə. Əby-Talibin adamları kaçıb qunclərə kısıldılar.

Əli o vakt bir jaзında idi və beзiqdə jatmıзdı. Bir də bakdılar yзak kollarını bələqdən çıkartmak istəjir. Bir az çalıзıb əllərini bələqdən azad eləjib, bir əlilə əzdəhanın ust dodagından və o biri əlilə alt dodagından dytyb, dartıb əzdəhanı iqi parça elədi 1).

Qet byny də by qafirlərə səjlə. Inadlıklarından byna da inanmajacaklar.

---

1) Həmləi-Hejdəri qitabından.

Bir dəfə Dəstyrovyn evində idim. Onyn bəjuq ogly bir qənarda otyryb, Vakifin зeirlərini okyjyrdy. Birdən by səzləri okydy:

> Alimu-abid, muridu-murзudu-зaqirdu-pir.
> Nəfsi-əmmarə əlində cumləsi olmyз əsir.

Dəstyrov məndən xəbər aldı:

—Kardaз ogly «nəfsi-əmmarə» nə deməqdur?

Dedim:

—Jə'ni əmr edici nəfəs, insan pis jollara də'vət edən nəfs.

—Jok belə dejil. Byny da qərəq biləsən, elmin arta.

—Byjyryn əmi.

—Elə qi Adam ilə Havvanı behiзtdən kovdylar, зejtan oz ogly Xənnası qətirib bynlara noqər verdi. Ər və arvat, by noqərin əlindən tənqə qəldilər, hərçi çalıзdılar, onyn əlindən kyrtara bilmədilər. Axır bir qun Xənnası aldadıb ozlərilə dərja qənarına aparıb, orada bynyn bir kolyndan bir kıçından dytyb, atdılar dərjaja; elə qi, Xənnas syjyn dibinə qetdi,

xatircəm olyb evə kajıtdılar. Evə jetiзib qərdulər qi, Xənnas kapıda əjləзib.

Neçə qundən sonra Xənnası jenə aldadıb səhraja apardılar. Orada bir bəjuq ocak kalajıb Xənnası atdılar ocagın içinə Xənnas janıb qul olry. Adəm və Həvva onyn qulunu havaja sovyryb kajıtdılar. Qəlib jenə Xənnası kapıda otyrmyз qərdulər.

By da olmadı.

Bir muddət də qeçdi. Bir qecə subhə daq, ər-arvat fiqirləзib subh bir kazan sy kajnadıb, Xənnası atdılar kajnar syjyn içinə, Xənnas syda bisdi. Sonra Adəm və Həvva biзmiз Xənnası çıkardıb, jedilər. O vaktdan зejtan Adəm evladının kəlbində kalıb ony hər bir pisliq tərəfinə çaqir.

Nəfsi-əmmarə byna dejərlər.

Dəstyrovyn ərizə jazmakda jədi-bejzası var idi. Hər məsələ xusysynda hər idarəjə ərizə jazardı.

—Bəj axır jagıз jagmajır nə etməli? Baglarımız, əqinlərimiz jandı bizə bir ilac.

—Nə çətin зdur bir ərizə jazaram, sabah jagıз jagar.

—Bəj, konзynyn kızına qəzúm duзub, hərçi çalıзıram zalım kızı məhəl kojmajır.

—Bir ərizə jazaram bir qənuldən min qənulə sənə bənd olar.

—Bəj by ilin dolydan və çəjirtqədən çok korkysy var.

—Ərizə jazaram, bir doly duзməz və çəjirtqələrin də agızları baglanar, ərizə jazmak uçun bir təq elm qifajət eləməz: mən ali təhsil qormərmiзəm, bynynla belə mənim baзım darulfynyndyrsa da jenə ərizə iзində qar qərməz; əldən ələ kələmdən kələmə çok təfavut var. Qiзinin qi əkidəsi məhqəm oldy, və xulysi kəlb ilə əlinə kələm aldı—onyn ərizəsi daзdan qeçər. Necə də qi, qeçir.

Dəstyrov ərizələri və sajir qagızları dəmir kələm və dyry muraqqəb ilə jazmaz idi. O dejirdi:

—Bynları qafirlər icad ediblər. Odyr qi, onlarilə jazılan ərizələrin də tə'siri olmajır.

Bəj həmişə təbrizlilər qibi kamıз kələm iзlədərdi.

Rys hoqumәti Kafkasa maliq olandan sonra sabik xanlıkların əhalısından minlər ilə ərizə rys imperatorynyn adına qəndərildi. By ərizələri qəndərənlər ata-babalarına xanlar tərəfindən verilmiз bəjliqin və xanlıgın təsdik olynmasını rys

hoqumətindən rəca edirdilər. Rys hoqumәti by ərizələrə cavab olarak, Qəncədə, Baqıda, Lənqəranda, Зyзada və sajir xanlıklar mərqəzində «bəj kamisjası» adında ijirmi dort uzvdən ibarət bir komisja tərtib edib ərizə verənlərin və sajir xahiз edənlərin həkiki bəj olmaklarının təftiз və muəjjən edilməsini by «komisja» ların əhdəsinə verdi.

«Komisja»nın birinə Dəstyrov qatib tə'jin olynmyзdy. By adam çok dyrbin oldygyndan bəj zumrəsinə duзənlərin hamısının xusysi bir sijahısını dytyb, ozundə saklajırdı. O idi qi, bəjliqini subyt etməq istəjən bir baз qedərdi Dəstyrovyn kyllygyna. Dəstyrov dəftərini açıb bakardı. Elə qi, dəftərdə o зəxsin babasının adını tapdı, o saat bir kədər ondan para alıb caniзin dəftərxanasına bir ərizə jazıb o adamın babasının flan numrədə bəj jazılması hakkında «bəj komisjası» iзlərindən syrət istəjirdi. Və syrət də əlbəttə qələrdi.

By iз Dəstyrov uçun bir bəjuq mədaxil joly olmyз idi. Və əmrunun axırına dəq by jol ilə dolanıb baзı qora apardı.

Dəstyrovy cəhənnəmdə qərəndə dedim:

—Pərvərdiqara belə mukəddəs qiзi cəhənnəmə duзəndə bəs behiзtə qim qəndəriləcəq.

Qozlərim karaldı, baзım qicəlləndi, oda baзından xahiз elədim qi, məni tez byradan bir baзka jerə aparsın.

Oda baзı dedi:

—Qəl by jakında bir qiзi əjləзib, qərən təq tanıjacaksan, onyn da halını qərməq bəd olmaz.

Oda baзının dalınca bir kədər qedəndən sonra bir bəjuq oddan japılmıз otaga daxil oldyk. Otagın divarlarının yzyny qurələr tiqilmiзdi. Hər qurənin kabagında bir nəfər əli qurəqli mələq dajanıb, qurəqlə qurədən kızarılmıз pyllar çıkarıb, qurə ətrafına duzulmuз adamların kabaklarına atırdı, adamların baзlarının ustundə əllərində odly tazıjanə dytmyз mələqlər onları dəjub pylları sajmaga məcbyr edirdi.

Birdən bir səs eзitdim.

—Atam, atam! Vyrma, qərursən qi, sajıram.

—«Atam-atam» ləfzini eзidən təq dostym hacını tanıdım: «Atam-atam» onyn təqjeji-qəlamı idi, hər qəs ilə danıзsa idi dejərdi.

Oda baзı dedi.

—By jer xəsislər jeridur və sənə gəstərməq istədigim də haman by qiʒidur qi, gərursən.

Hacƅ Baqƅda bir məʒhyr qiʒi idi: istər devlətdə, istər xəsisliqdə; neçə ədəd bəjuq imarətləri, gəmiləri, qarvansarajlarƅ var idi. Bynynla belə gundə iqi abbasƅdan artƅk pyl xarc etməzdi. Jol yzak olanda fajtona minməzdi, çunqu beʒ ʒahƅ fajton pylyny bəjuq xarc hesab edərdi. Həmiʒə gəngəjə minərdi. Haraja istəsə idi, bircə ʒahƅ manata aparardƅlar. Bə'zi vakt gərurdu qi, jol yzakdyr gəngə də jokdyr, odyr qi

fajtona minməq lazƅm gəlir. Hacƅ dajanƅb fajtonlarƅ bir-bə-bir ɵturərdi, axƅrda bir cƅndƅr, it jatmaz fajton tapƅb ona janaʒƅb fajtonçƅja dejərdi:

—Atam-atam! Sən by gun axʒama dəq ʒəhəri boʒ-biqar dolanacaksan, heç qəs rəgbət eləjib, sənin fajtonyna əjləʒməjəcəq. Uç ʒahƅ verim məni evə apar.

Fajtonçy dejərdi:

—Aj hacƅ aga biz hamƅmƅz səni tanƅjƅrƅk, sənin pylyna sajƅ-hesabƅ jokdyr, belə simicliq nəjə lazƅmdyr! Ɵzun bilirsən qi, taxsƅ beʒ ʒahƅdyr, məndən iqi ʒahƅ qəsib harana jamajacaksan?

Hacƅ cavab verirdi:

—Jamadƅgƅm jeri jaxʒƅ bilirəm. Mən devləti beləliqlə kazanmƅʒam. Indi qi, çok danƅʒƅrsan, bir abbasƅ al.

Axƅr fajtonçyny bir abbasƅja razƅ edib minərdi və dejərdi:

—Bizim by əjjamƅn cavanlarƅ hamƅsƅ acƅndan ələcəqlər. Çunqu çƅkacaklarƅnƅ bilməjirlər, bəjuq devlət sahƅblarƅnƅn majalarƅ belə ʒahƅlar ilə əmələ gəlib. Atam fajtonçy belə hesablarƅ həmiʒə nəzərində sakla, hər kəpigin kədrini bilsən sən də axƅrda bir qiʒi olarsan. Mənim ticarətim var. Qəntorym var, alacagƅm-verəcəgim var. Gərursən məsələn bir nəfərə otyz-kƅrk min manat çatasƅdyr. Gəlib istəjəndə xahiʒ eləjirsən qi, uç gundən sonra gəlsin. Alƅcƅ dinməjib gedir, amma mənim uçun təfavutu çok olyr.

Otyz kƅrk min manat bankda uç gun artƅk jatanda flan kədər də artƅk prasent gətirər.

Indi atam belə-belə hesablar var. Bizim cavanlarƅmƅz o cumlədən mənim oglanlarƅm belə hesablarƅ baʒa duʒməjirlər. Fajtonçy fajtony kƅzgƅn surəndə gərursən çƅkardƅb bir manat bagƅʒlajƅrlar. Atam nə uçundur by? Məjər mənzilə beʒ dəkikə gec çatanda kijamət kopar? Fajton javaʒ-javaʒ gedər canƅna da bir xəta tokynmaz.

Mənzilə çatƅb fajtonçyja dejərdi:

—Bak atam, sənə bir abbasƅ manat verdim, amma nəsihətlərim min tumənə dəjər. Kylagƅnda sakla, lazƅm olar.

Gunlərin bir gunundə hacƅnƅn bir gɵzu baʒladƅ xarablaʒmaga. Kohym-əkrəba hamƅsƅ hacƅja gɵz həqimi janƅna getməqi təqlif etdilərsə də, hacƅ kəbyl etməjib dedi:

—By gɵz həqimləri hamƅsƅ kylak qəsən cib qəsənlərdurlər, adamƅn cibini sojyb dərdinə də ilac eləməjirlər ja gərursən uç gundə sagalasƅ naxoʒlygy altƅ aj yzadƅrlar. Jok atam mənim həqimlə iʒim jokdyr, ata-baba mualəcələrindən eləjəcəgəm, kyrtarsƅn getsin.

Hacƅ bir gecə gɵzunə ag cijər baglajƅb jatdƅ bir neçə dəfə gɵzunə kƅz dogmyʒ arvadƅn sutundən təgdurdu: bir konʒy karƅ jymyrtanƅn kabƅgƅnƅ toz qibi edib Hacƅnƅn gɵzunə səpməqi məsləhət gərdu—ony da elədilər. Bir ɵzgə karƅ dedi

qi, qөz agrışının mucərrəb mualəcəsi mirvarı tozydyr. Hacı by mualəcəni baha qөrub kəbyl etmədi.

Xulasə Hacının qөzu qetdiqcə xarablaşdı. Bir nəfər dərviз məsləhət qөrdu qi, təzə anadan olmyз qirpi balasını iqi parça edib hacının qөzunə baglasınlar; hər jeri axtardılar, təzə dogylmyз qirpi balası tapılmadı. Axırda hacını həqim çagırmaga razı etdilər.

Həqim hacının qөzunə bakıb dedi:

—Qərəq məni vaktında çagırajdınız. Qөzun naxoзlygy зiddət edib. Amma jenə ciddi mualəcə edilsə, ymyd var qi, azar rəf' ola.

Hacı həqimə dedi:

—Atam sən qundə qəlib qedib mənim uç manatlarımı çəqəcəqsən, axırda da qim bilir—qөzum sagalacak ja jok. Mən tacirəm belə alıз-veriз mənə əl verməz, sən qəl mənim qөzumu (podrəq)ə qөtur. De qөrum məndən neçə alıb, mənim qөzumu sagaldacaksan?

Həqim hacıdan juz manat istədi. Hacı cavabında dedi:

—Jok atam əl verməz. Mən sənə bir qəllə kənt və bir qirvənqə çaj verərəm səndə mənim qөzumu sagaldarsan.

Həqim qulub dedi:

—Hacı aga belə də sevda olarmı. Sizin təq zənqin adama belə danıзıklar jaraзarmı? Joksa zarafat eləjirsiniz?

—Jok atam zarafat-marafat jokdyr. Əsil sөzdur qi, dejirəm.

—Onda bagıзlajın baзka həqim çagırın bəlqə razı oldy. Xydahafiz.

—Xoз qəldin.

Həqim qetdi. Hacı janındaqılara qөz qəzdirib dedi:

—Mənim өmrum qeçib ajagımın biri kəbirdədur. Juz manatın juz dərdi var. Mən bir qөzlə də dolana bilərəm.

Bir azdan sonra hacının bir qөzu qor oldy. Өlənə dəq taj qөz jaзadı.

Bir qun hacı qəntorynda əjləзmiзdi, qəmi rəhbərlərindən birisi daxil oldy.

—Salam-əlejqum hacı aga!

—Əlejqəs-salam atam. Qəmi salamatmı qəldi? Juq çokmy qətirdi?

—Bəli hacı aga, salamat qəldiq juqumuz hamısı səbzədur.

—Səbzə jaxзı juqdur. Mənim pambyk juqilə aram jokdyr, өzu çok vəzni az.

—Hacı aga bir iз var.

—Nə iз?

—Jolda qəmi fırtınaja duзdu, belə qi, hər bir dəkikə də bədbaxtlık qөzlənirdi. Mən nəzir etdim qi, qəmi salamat qəlib çıksın bir kyrban qəsim. Byjyryn kojyn almak uçun kassadan pyl versinlər.

Hacının halı fevrən dəjiзdi. Kassırı gejzli çagırıb byjyrdy qi «qamandir»ə on manat versin. Sonra uzunu qamandirə dytdy.

—Atam bydyr sənə on manat verirəm, qet kojyn al qəs, ancak byndan sonra bir də belə nəzirlər eləmə. Nəzir etməq istəjirsən dejilən:

—Uç qun oryc dytaram.

Hacının əlləri janarak pyl sajmagına bir kədər tamaзa edəndən sonra jakınlaзdım.

—Xoз qөrduq hacı əmi, əhvalın necədur?

—Əhvalımın necəliqi qөz kabagındadyr. Sən qimsən tanıja bilməjirəm. Bəs səni nejə jandırmajırlar?

Dedim:

—Mən hələ dirijəm, өləndən sonra bəlqə jandırdılar. By saat mən cəhənnəmə sijahətə qəlmiзəm. Bir neçə qundən sonra kajıdacagam dunjaja.

—Amandyr atam mənim halətimi heç qəsə nagıl eləmə. Joksa hamı məni behiзtdə bilir. Joksa qedib «Qəspi» də zadda jazarsan abrım təqulər. Ancak oglymy qөrsən ona xəlvətcə dejilən qi, boз jerə mollalara pyl verib, mənə Kyran okytmasın heç fajdası jokdyr.

Dedim:

—Məjər oglyn hələ qəlib byraja çıkmajıbdyr? O çokdan qərəq byrada olajdı.

—Joksa oglym өldu?

—Çokdan! Təəccubəm harada kalıb.

—Deməli mənim jyrdym qordyr? Bəs mənim evlərim, praxodlarım, qarvansarajlarım?

—Oglyn ələndən kabak hamɩsɩnɩ jəndəmə kojdy.

—Necə?

—Əvvələn oglyn həstad min manat pyl verib, bir jaranallɩk çini aldɩ......

Hacɩ diq atɩldɩ:

—Aj səni зogəribə kalasan ədə aj or.... jaranallɩgɩ nejlirdin. Mən istəsəjdim məvaciblə kapɩmda on jaranal nəqər saklardɩm: sən də qedib mənim tər təqub kazandɩgɩm pyly verib jaranallɩk alɩrsan? Baj səni jerə qirəsən!

—Hacɩ dajan sonrasɩna kylak ver. Oglyn kylyba uzv jazɩldɩ.

—Aj basɩn batsɩn! Miljonlarɩn var otyr je. Kylybda kymarbazlar məclisində sənin nə isin var? Mən əmrumun axɩrɩna dəq kylybyn kapɩsɩnɩ da tanɩmadɩm. Kymarbazlara joldaз olan əzu də kymarbaz olar.

—Elə də oldy. Sənin bankda nə kədər pylyn var idi, hamɩsɩnɩ baxtaladɩ. Ondan sonra evlər, paraxodlar, qarvansarajlar hamɩsɩ bir-bə-bir qetri. Istəjirdi qi, içində otyrdygy evi də satsɩn. Kohym-əkrəba jɩgɩlɩb ony evdən kovdylar. Kaldɩ quçədə.

—Acɩndan əldu?

—Jok! Toxyndan əldu. Onyn arvadɩndan savajɩ bir rys kɩzɩ da aзnasɩ var idi. Sənin saglɩgɩnda da o kɩz var idi səndən xəlvət saklajɩrdɩ. Sənin pyllarɩndan ildə neçə min manat o aзnasɩna xarc eləjərdi. Axɩr vakt oglyny bir naxoзlyk dytmyзdy qi, həqimlər o naxoзlyga «it aclɩgɩ» dejərlər. Subhdən axзama dəq jejərdi, dojmajɩrdɩ. Evindən kovylandan sonra aзnasɩ ony janɩna apardɩ, orada ələnə dəq jedi.... jedi, əldu.

Hacɩ byny eзidən təq tarp dəjdi jerə, urəqi qetdi. Mələqlər odly tazijanələr ilə ony dəjub əzunə qətirdilər.

Ajaga kalkɩb mənə jalvardɩ:

—Atam sənə kyrban, byrada dejəsən sənin hərmətini saklajɩrlar. Dejilən mənə bir belə əzijjəti vermesinlər.

Dedim:

—Hacɩ əmi by jerdə mənim səzum qeçməz. Ancak sənə bir tədbir təqə bilərəm. By jakɩnda Dəstyrov adɩnda bir qisi var ərizə jazmakda çok koçakdyr ona dejilən allaha bir ərizə jazsɩn, bəlqə bir fajda verdi.

—Afərin! Jaxзɩca tədbir təqdun! Rəhmətliq ogly, qeçəl dərman bilsə əz basɩna jaxar: Dəstyrov koçakdyr çalɩзsɩn

əz canɩnɩ kyrtarsɩn mənə onyn ərizəsindən fajda olmaz, əzqə ilacɩn varsa səjlə.

—Əzqə ilac bilməjirəm. Ancak hacɩ əmi sən bəjuq oglyn ilə də nainsaf rəftar elədin, jaxзɩ iз qərmədin.

—Necə? Nə elədim?

—Daha nə eləjəcəqsən. O jazɩk əzunu əldurəndən sonra qedib onyn əz əlilə tiqdirdiqi əmlaqa, əz zəhmətilə kazandɩgɩ mala sahɩb olyb, onyn arvadɩnɩ-yзaklarɩnɩ ac quçəjə byrakdɩn.

—Necə? Joksa mən xilaf-зər' iз qərmuзəm? Зəriətin həqmunə əməl eləmiзəm. Qet hansɩ molladan xəbər alacaksan al, ogyl qi atanɩn kabagɩnda əldu, onyn malɩ atasɩna qeçər. Iqincisi onyn yзaklarɩ rys kɩzɩndan olmyзdylar. Ac kaldɩlar cəhənnəmə kalsɩnlar. Amma qiçiq oglym əlimə qeçsə onyn atasɩna od vyracagam.

Mələq qurədən bir qurəq dolysy kɩzarmɩз pyl çɩkardɩb, Hacɩnɩn kabagɩna atdɩ və qurəq ilə də bir dəfə basɩndan vyryb dedi:

—Byra boз danɩзɩk jeri dejil, isinə məзgyl ol!

Hacɩ jenə əli jana-jana pyllarɩ sajmaga məзgyl oldy. Biz qetdiq.

Oda basilə bir kədər qetdiqdən sonra qərdum bir nəfər ag sakkal qisi əlində oddan bir supurqə cəhənnəmin quçələrini supurur. Hər dəfə jorylyb dajanmak istəjəndə mələqlər odly qurzlər ilə təpəsindən vyryb isləməqə məcbyr edirlər.

Oda basɩ dedi:

—By зəxsi qi, qərursən—mənim həmзəhrilərimdəndur. Bizim jerlərdə byna muctəcid dejərdilər. «Carybqəзlər» (supurqəçilər) quçəjə çɩkanda mə'lym olyrdy qi, aga bir jana byyracak və quçələri supurtdurməqdən məramɩ bydyr qi, əzunun və maijjətində qedən зəxslərin ajaklarɩnɩn altɩnda karɩзkalar kalɩb kɩrɩlmasɩnlar.

Məjazar, myri qi; danə qəзəst
Qi can darədu-cani-зirin xoзəst.

Mən cavabɩnda dedim:

—Jəkin aga bir зeji ja ynytmyзdy, ja xalkɩn qəzunə pərdə çəqirdi. Əzun fiqir elə: agamɩn əzunun və janɩnca qedənlərin ajaklarɩnɩn altɩnda çok kɩrɩlsajdɩ bir iqi juz karɩзka kɩrɩlacakdɩ, amma onyn carybqəзlərinin hər supurqəsinin altɩnda neçə juz karɩзka kɩrɩlɩrdɩ.

Oda basь mənim sөzumu təsdik etdi.

—Belədur qi, var. Odyr qi, ona cəhənnəmdə supurqə çəqdirirlər.

Bəli elə qi, bynyn xusysi supurqəçiləri quçəjə çıkırdılar tamam əhalь aganьn zijarəti uçun quçəni o jan-by jan dytyrdylar. Bir də qərurdun aga bir məxmər çylly yzyn kylagın ustundə qərundu. Camaatdan «Salavat» səsi asmana bulənd 1) olyrdy.

Aga ag ləbbadə, ag ammamədə hər iqi tərəfə camaata baş əjərəq, həzin səsilə dejirdi:

—Salam-əlejqum—əlejqussalam, salam əlejqum-əlejqəs salam!

Xalk dalьnca jujurusub onyn yzyn kylagının ajaklarının izindən toprak qөturub, tytja qibi evlərində saklardılar. O topragь syja salьb vəz'i-həmli çətin olan kadınlara içirdirdilər, sancılanmış uşakların karınlarına surtudulər. Və sajir ha belə jerlərdə işlədərdilər. Uşagı olmajan kadınlar qədib karınlarını aganın kapısının dabanına surtərdilər. Uy. qөrduqun şəxs belə bir mukəddəs vucyd idi.

Indi kylak verin byndan sizə bir qejfijjət nagıl edim.

Dedim:—Byjyr.

Oda basь basladь:

Oda basьnьn həqajəsi.

Bizim konşylygymyzda Ibrahım adında qasьbca bir bakkal olyrdy. Bir jaxşь fəkir təmiz kəlbli heç bir qəsə əzijjət verməjən konşyların xejir-sərrinə həmisə kabakca qələn xoşsifət bir qişi idi.

Bynyn qөzunun agь-karasь Fərman adında bircə ogly var idi. Fərman qөzəl koçak iş bacaran və səhərin cavanları arasında sajılan, joldaslıkda məhqəm dəst jolynda varjokyndan qeçən və atası təq təmiz paq kəlb bir oglan idi.

Ibrahımın hacь Qamjab adlь bir kardaşь var idi. Hacı Qamjab səhərdə ən zənqin tacir sajılırdı. Onyn ticarəti nə-inqi өz məmləqətində, hətta əcnəbi өlqələrdə də işləjirdi. Istamdylda, Baqıda, Tiflisdə, Batymda onyn amilləri var idi. Rysjanın hər səhərinə onyn malı işlərdi. Ildə bir dəfə hacı өzu sijahətə çıkıb, təftiş və bazarların tələbatına bələd olmak

1) Qøjə kalkьrdь.

uçun Rysjanı, Turqijəni qəzib kajıdardı. Həstaddan çok qəndi var idi. Bir bөjuq xalı-qəbə fabriqi var idi. Neçə juz əmələ onyn fabriqində və qəntlərində işlərdi. Vagonlar dolysy hacı Qamiabın səbzəsi, qişmişi, Rysjaja qedərdi.

Hacı Qamjabın kapısı hər qələn uçun açık idi. Hər il məhərrəm ajının birindən onyna təq, imamı ehsani verərdi səhərin hamı tuccarı, uləma və sadatı onyn ehsanında cəm' olyrdylar. Aşyra qunundən baslamış imamın kırkına təq təqijə saklardı, təqijələrində çaj və kənd abi-sel qibi akardı. Bynynla belə hacı Qamjab kardaşı Ibrahımın əlini dytmaz idi, dejərdi:

—Iqimiz də bir atanın, bir ananın uşaklarıjık. Atamız iqimizə də barabar irs kojyb, qedib mən çalışıb kazanan qimi o da kazansın.

Deməq olmaz qi, hacı Qəmjab kardaşını jakınına byrakmajırdı. Xejir Ibrahım və ogly Fərman tez-tez onyn evinə qədib qələrdilər. hətta bir para işlərinə də qedərdilər. Evində ehsan ja təqijə olanda Ibrahımı da oglilə barabar çagırardı. Çagırmasajdı da jaramaz idi, çunqu xalk ejib dytyb dejərdi qi, hacı kardaşı və kardaşı oglyny bəjənməjib zijafətlərinə çagırmajır.

Hacı Qamjabın, Qөhərtac adında bir qөzəl kızı var idi.

Fərman və Qөhərtac iqisi bir jerdə bөjumusdulər və həm sindilər. By iqi cavan uşaklarda bir birinə bir bacı-kardaş məhəbbəti jetirmisdilər, by məhəbbət onlar bөjuduqcə təbəddulata ograjıb axırda başka bir syrət aldı. Belə qi. Fərman bir qun Qөhərtacı qөrməjəndə rahat ola bilməjirdi. O səbəbdən Fərman hər qun axsama dəq əmisinin agır işlərinə məşgyl olyrdy: kytylara səbzə doldyrmak. torbalara qişmiş basmak, arabaları, ylagları juqləməq... by zəhmətlərin hamısını Fərman muqafatsız çəqirdi, onyn muqafatı qundə bir neçə dəfə Qөhərtacı qөrməq idi.

Hacı Qamjab əhvalatı qөzəlcəsinə anlamışdı. Ancak bir sej buryzə verməjərəq Fərmanın zəhmətindən istifadə edirdi.

—Muftə hammaldyr koj işləsin; onyn xəjalından mənim kızımı almak qeçir, koj xəjal-pilovdan nə kədər jejəcəq jesin. Mən kızımı ərə verməq istəsəm өzumə jaraşn bir şəxsə verərəm, nə-inqi acın birisinə, çok da mənim kardaşım oglydyr.

Bir qun hacı Qamjab kardaşı İbrahımı və Fərmanı çagırıb xəbər verdi.

—Sabah Xydajar xan mənə qələcəq, qərəq iqiniz də byrada olyb, onyn ezunə və atlarına kyllyk edəsiniz.

Ata və ogyl «baş ustə» dejib, qetdilər.

Xydajar xan ətrafın ən zənqin, ən quclu xanı hesab olyrdy. Beş min nəfər rəijjətin malının və canının tə'liki ona idi. Rəijjət nə baglarının məhsylyny, nə taxılını, nə kojnyny, jynyny xandan bizin heç jana çıkarda bilməz idi. Malını qimə və neçə kijmətə, xan byjyrsa idi, elə də satardı.

Jyn, pambyk, xyşqbar, bygda almak iştəjən tacir qərəq kabakcadan xan ilə qeruşejdi. Iqiliqdə malın kijmətini kət edəndən sonra xan malın haman muəjjən olynmyş kijmətə satılmasına əmr verirdi.

Səz jok qi, byrada iqi kijmət tə'jin olyrdy, biri xan ilə tacirin, o birisi rəijjətlə tacirin aralarında.

Xydajar xanın rəijjətinin məhsylyny həmişə hacı Qamjab alardı. O idi qi, belə konagı lajıkınca kəbyl etməq lazım qəlirdi.

***

Sabahı qunu hacı Qamjabın ezu və əmələsi subhdən dyryb, əziz konagın qəlməsinə hazırlaşırdılar. Hacı talarda əjləşib əmr verirdi. Əmələ itaət edərəq işləjirdi.

Kylply kazanlar həjətdə jan-jana səjqənmişdi, dəsluqlu, başında arakçın, koly çırmaklı, məşhyr aşpaz ysta Rəsyl kazanları sy ilə doldyryb, altından od vyryb kajnamasını qezləjirdi. Şəjirdi jerdə əjləşib, ət dogramaga, sogan dogramaga məgzibadam, badımcan, albxara təmizləməqə məşgyl idi.

İbrahım kırk-əlli cucə başı qəsib bədənlərini pərşələjirdi, Fərman saatda bir bazara kaçıb lazım olandan alıb kajıdırdı. Xulasə hacı Qamjabın kapısında camaat karışka qibi kajnamakda idi. Sy qətirən qim, odyn jaran qim, kazan altına tez-tez odyn atan qim, duju jyjan qim....

Hamıdan artık urəq və həvəslə işləjən Fərman idi. Onyn kəsdi ezunun çapyk və qarqun olmasını həm əmisinə və həm tez-tez pəncərə kabagına qəlib ona bakıb şirin qulən Qəhərtaca qestərməq idi. Fərman jəkin etmişdi qi, əmisi ony ogyllyga qeturub, Qəhərtacı da ona verəcəq. Qəhərtac da by fiqirdə idi. Hacı Qamjabın da qi, urəqindəqini ərz elədim.

Qun orta zamanı pilov hazır olyb dəmə vyryldy. Hacı Qamjab libaslarının ən faxirini qejib Xydajar xanın vurydyna hazırlaşdı. Hacı bir dəstə də şəhərin ən məşhyr sazandalarından, xanın naharında okyjyb çalmak uçun hazırlamışdı.

Bəjuq talarda sufrə salınmışdı. Ənvaji-şərbət, murəbbə, həlvijjat sufrənin uzərinə duzulmuşdu. Hacı Qamjab şəhərin ə'jan və tuccarından da ijirmi otyz nəfər xanın naharında iştiraq etməq uçun də'vət etmişdi.

Qun orta namazından sonra konaklar jıgılmaga başladılar. Bir azdan sonra şəhərin darvazasında kojylmyş xusysi adam jujurəq ezunu jetirib, xanın qəlməqinin xəbərini qətirdi.

Hacı Qamjab darvazaja çıkıb xanın qəlməqinə muntəzir oldy. Az qeçmədi qi, xan dalınca ijirmi beş nəfər musəlləh və koçak atlı olarak varid oldy. Fərman kabakca jujurub xanın atının başından və uzənqisindən japışdı. Fərman artık Xanın xoşyna qəldi. Hacı Qamjab ilə əl dytyb, xəbər aldı:

—Hacı, by oglan qimdur?

—Kyrban, by mənim kardaşım oglydyr.

—Afərin! Jaxʒı və koçak oglana oxʒajır, çok xoʒyma ɋəldi.

—Nөɋərinizdur kyrban!

Xanın atlıları da atlarından endilər.

Xan bir ɲeçə sanijə Farmanın uzunə bakıb, hacilə bahəm içəri daxil oldy.

Xanın adamlarından bir nəfəri, əlində bir murəssə 1) mucru xanın dalınca həmçinin içəri ɋirdi.

Fərmanın mucrunu ɋөrduɋdə bir kədər urəɋi duʒdu.

Xan talara daxil olanda konaklar hamısı ehtiramla ajaga kalkdılar. Xan jykarı baʒa qeçib, bir jymyʒak dөʒəq ustundə kərar dyfyb əjləʒdi.

Konaklara kabakca ʒirin çaj verilib, dalınca əl syjy ɋəldi.

Nahar baʒlandı.

Bөjuɋ məcməilərdə pilov ɋətirilib sufrəjə kojyldy və xyryʒlar bir-bə-bir ɋətirilməq də idi. Xalk jejib içməɋə məʒgyl olyb, sazandaların okyjyb çalmasından həz aparırdılar.

Məclislə əndərynyn arasında dolanan Fərman idi. Tez-tez əndəryna ɋirib oradan konaklar uçun kəndab, kəhvə və kaljan ɋətirirdi. Əndəryna daxil olyb Ɋөhərtacın uzunə bakanda, urəɋindən bir dərin ah çəqirdi.

Ɋөhərtac by haləti onda ɋөrub, anasının janında səbəbini soryʒmaga cur'ət edə bilməjirdi.

Nahar axʒam azanına dəq yzandı. Axır konaklar bir-bir «xydahafiz» edib evlərinə ɋetdilər.

Xan o ɋecə hacı Qamjabın evində jatıb subh ɋetməli oldy.

***

Axʒam xan ilə hacı Qamjab birliqdə kalıb bir kədər alıʒ veriʒ və hak-hesab səhbətinə məʒgyl oldylar. Axır xan dedi:

—Hacı Qamjab, bizim aramızda bydyr neçə muddətdur rəfakət var, by neçə ildə sən mənimlə və mənim rəijjətimlə əlakədarsan. Sənin bizimlə ɋөzəl rəftarın, rəijjətə ɋөstərdiɋin insanijjət, hamının urəɋini sənə bənd edib, by ɋun byraja ɋəlməqdən mənim məksədim səninlə bygda-pambyk hesabı çəqməq dejildi. Өzɋə bir məram ilə mən byraja ɋəlmiʒəm.

1) Cavahirat ilə zinətlənmiş.

Hacı hərçəndi xanın məksədini mucrudən dyjmyʒdy, jenə dikkət ilə kylak asıb «bəli-bəli» dejirdi.

—Biz indijə dəq dost olmyʒyk, byndan sonra da ɋəl kardaʒ olak. Mənim oglym Ɋəraj xan bөjujub evlənməq vaktıdyr, sənin də evində bir kızın var. Ɋəl sən mənim oglymy өzunə ogyllyga ɋөtur, mən də sənin kızını kızlıga ɋөturum. Mən çok fiqir edib ɋөrdum qi, səndən savajı heç bir qəslə mənim kohymlygym dytmajacak. Ymyd edirəm qi, sən də mənim xahiʒimi kəbyl edib, by mucrunu mənim kızıma verəsən.

By izdivac hər iqi tərəfin əkidəsincə fajdalı idi. Xydjar xanın dogrydyr devlətinin malının hesabı jok idi. Hacı Qamjabın da vəfatından sonra pyly əmlaqı xanın oglyna qeçsə, daha da sərvəti və kuvvəti artar.

Hacı Qamjab uçun də Xydajar xan qibi ʒəxs ilə kohym olmagın ticarətinə mənfəəti ajdın idi. Hacı mucrunu kəbyl edib dedi:

—Xan mən sizin ɋəmtərin nөɋərinizəm, kızım da ɋənizinizdur mənim sizin xahiʒinizdən bojyn kaçırtmaga ixtijarım jokdyr.

Xan «allah mubarəq eləsin» dejərəq hacilə өpuʒdu.

Hacı mucrunu əndəryna aparıb ɋulər uz ilə arvadına verib dedi:

—Arvat həm bizim uçun, həm Ɋөhərtac uçun belə xoʒbaxtlık jykymyza da ɋirməz idi. Xydajar xan ɋimi ʒəxsin kohymy olmak, bizim uçun bөjuɋ baʒı ycalıkdyr. Mənim taj-tyʒlarımdan heç biri belə səadətə najil olmajıblar. Indi cəmi ʒəhər by əhvalatı danıʒacak. Bazarda məni barmak ilə ɋөstərəcəqlər. Bөjuq səadətdur! Çok bөjuq səadət!

Arvat da sevinə-sevinə mucrunu alıb dedi:

—Bəs sən byny nejə deməjirsən qi, məndə Ɋəraj xanın kajnanası olyram. O ɋunu hamamda baʒıma sy tөqurəm, ɋөrdum bir nəfər arvat janımdaqına dejir:

—O baʒına sy tөqən ɋimdur? Ona dejin bir az ɋənara çəɋilsin, syjy ustumə sıçrajır.

Janındaqı arvat ona dejəndə qi, by hacı Qamjabın arvadıdyr, dedi:

—Bah-bah! Bөjuq adamın arvadıdyr! Bakkal Ibrahımın kardaʒı arvadı! Ona dejin ɋanara çəqilsin.

—Sonra bakam ɋөrəm ɋim! Ac Qamran xanın arvadı.

—O Qamran xan qi, mənə iqi min tumən borclydyr. Indi verməqə·də pyly jokdyr.

—Haman ezudur. Dəvədən jıkılıb «hət-hətunu» əldən kojmajır. Byndan sonra mən də bildiqimi elərəm. Mən ona ezum çimib çıkınca hamama•qirməqə izin verməjəcəqəm. Koj desinlər:

—Dajan qezlə Qəraj xanın kajnanası içəridədur.

Hacı dedi:

—Çok qezəl. Bynlar sonranın isidur. Mən qedirəm xanı jola salam. Sən də kızını çagır, ezun xəbər ver.

Hacı Qamjab çıkandan sonra arvat kabakca mucrunun kapagını açıb, tamasa elədi. Mucri kijmətli cavahirat ilə doly idi. Hacı Qamjabın evində də cavahirat az dejildi. Amma arvadın zənnincə by mucrudəqi cavahirat hacının cəmi devlətilə barabar idi. Mucrunun ezu də zikijmət idi.

Arvat Qəhərtacı çagırdı.

—Kızım bak qer Xydajar xan sənə nə qezəl pesqəs qətiribdur.

Byny dejib mucrudən bir ədəd mirvarı qərdənbənd çıkardıb kızının bojnyna qeçirdi.

Kız mat dajanıb bir sej anlamajarak, anasının uzunə bakdı:

—Nejə sevinməjirsən kızım? Sənə bejuq baxt açılıb, byndan sonra cavahirat qəlundə uzəcəqsən. Tezliqlə on min can rəijjətin xanımı olacaksan.

Kız heç vakt quman etməz idi qi, atası ony Fərmandan savajı baska adama versin anasından aldıgı qərdənbəndi, xan tərəfindən ancak toj pajı hesab edirdi. Anasının axırıncı sezləri ony ajıltdı.

Kız bircə byny dedi:

—Jok... ana can!—Qezlərindən sel qibi jas akdı.

Anası kızına acıklandı.

—Çəqil qet, dinməz otyr jerində. Kız ysagısan, sənin uçun ejibdur. Atan qəlib səni by halətdə qersə bil qi basını it kibləsinə qəsər. Qet ez mənzilində otyr, kotyr Fərman indi Xydajar xanın oglyna taj olacak? Qet bala aglını basına cəm' elə və otyr jerində adam tanrısına təpiq atmaz.

Kız qezu jaslı qetdi. Bizim jerlərin rəsminə sən bələdsən. ata istəsə qi, kızını joldan etən avaranın birinə versin, qərəq kızı tabe olyb danısmasın. Qisinin xahisinin mukabilində arvat səsini çıkarda bilməz. Qəhərtacın atası jəkin qi kızının xosbaxt olmasını istəjirdi. Ancak nə ərinin karsısında bir sez dejə bilərdi nə də səhərin sajir arvatlarının karsısında ezunu çəqməqdən qeri dyra bilərdi.

Urəqində dejirdi:

—Kızdyr bir iqi qun aglar, saqit olar. Və sonra da sut qəlundə uzəndə dunja jadından çıkar.

Qəhərtac o qunu axsama dəq agladı. Ondan da sonra atasının janında kız ezunu sad-xurrəm qestərib xəlvətə çəqiləndə qez jası akıdırdı.

Bir iqi qundən sonra əhvalat cəmi səhərə jajıldı. Tacirlər, əjjan haman by supurqə çəqən Mirzə Əhməd aga, hacı Qamjabı təbriq etdilər. Hətta mirzə Əhməd aga bir ədəd ibrə salından canamaz, bir camei-də'vət bir təsbeh-səddənə və bir məhur kız uçun ən'am qendərdi.

Səhərdə ancak iqi nəfər gəmqin və bası asagı qəzirdi: biri bakkal Ibrahım idi, o birisi də ogly Fərman.

Fərman evdə əjləsib dost asna arasına çıkmakdan xəcalət çəqirdi. Axır bir qun atasına dedi:

—Ata dogrysy mən by namysy jejə bilməjəcəqəm. Mən məjər Xydajar xanın oglyndan əqsiq oglanam. Mənim namərd əmim onyn nəjinə sysadı. Devlətinəmi? Məjər mənim əmimin devləti azdyr? Onyn var jok, bir kızı var: insafı necə ona jol verir qi, mən qibi ona satın alma kyl təq kyllyk edən kardası oglyny byrakıb, kızını xan oglyna verə və sonra da ezu qedib, haman xan oglynyn kapısında əli baglı dyra, icazə verilməjincə də içəri daxil olmaga cur'ət eləməjə.

Mənim indi heç bir jolym kalmajıb. Mən əmim kızının fərakına davam eləjə bilməjəcəqəm, qərəq Qəraj xanı da, əmimi də ezumu də eldurəm. Koj mənə kismət olmajan heç qəsə kismət olmasın.

Ibrahım oglyna nəsihət elədi.

—Ogyl, belə fiqirləri urəqindən çıkart. Eləcəqəm-eldurəcəqəm nədur? Əmin bizim təq qasıblar ilə jakınlasmak istəməjir ezu devlətlidur, devlətli jerə də jıkılır. Sən ezun qezəl. koçak, cavanlar arasında sajılan bir oglansan. Hansı devlətlinin kızını istəsən sənə verər. Əmin kızını vermədi, nə olar? Çırag dibinə ısık salmaz.

—Ata mənə devlət lazım dejil, əmim devlətini qimə verəcəq versin. Mən çerəq kazanmakda aciz dejiləm. Qəsilsin iqi

əl qi, bir bazı sakłaja bilməjə. Mənə ancak ez istəqlim lazımdyr. Mən joldaz arasına çıka bilməjirəm. Mənim heç bir bazka jolym jokdyr.

***

Hacı Qamjaba, arvadı Qəhərtacın naxoz olmasını xəbər verdi. Hacı bərq təzvizə duzub, kızının otagına qetdi. Kız jorgan-dezəqdə yzanmızdı. Hacı kızının rənqini kaçmız qərub xəbər aldı.

—Kızım sənə nə olybdyr? Nəjə jatıbsan?

—Bir zej jokdyr ata, dejəsən sojyk dəjibdur, bir az bazım agrajır heç zad olmaz, bir az tərlərəm kyrtarar.

Hacı qəldi arvadının janına.

—Kız naxozdyr, naxozlygynyn da səbəbini bilirəm: bizim Ibrahımın avara oglynyn fiqri duzub bazına. Mən onyn japında by söhbətləri eləməjəcəqəm. Ona sən nəsihət elə. Xydajar xan hara, bakkal Ibrahım hara? Qaraj Xan hara—avara Fərman hara? Ancak mən onyn naxozlygynyn ziddət etməqindən korkyram. Jaxzı olar qi, həqim bazı Mirzə Mehdijə adam qendərəm: qəlsin bir baksın. Ancak kızın tojyny da yzatmak lazım dejil.

Əndəryndan çıkıb neqərlərdən birini mirzə Mehdi uçun qendərdi.

Mirzə Mehdi qəlib kızın nəbzini əlinə alıb, sonra barmagını alnına kojyb bir kədər fiqir edəndən sonra dedi:

—Kızın mərəzi anlazılmaz bir mərəzdur, mən kırk bez ildur təbibliq edirəm, belə bir mərəzə rast qəlməmizəm. Lazımdyr bir uç qun qeçsin. Uç qundən sonra mən jenə qələrəm. Ona dejin, xəstənin mərəzi anlazılan bir tərzə qeçər.

Həqim bazı qetdi. O dogrydyr hacıja kızının mərəzinin nə oldygyny bilmədiqini sejlədisə də, bain-həmə mərəzin nə oldygyny qezəlcəsinə anlamızdı. Ancak məhəbbət mərəzinə bir dərman tapmakdan aciz idi.

Həqim bazı qedəndən sonra hacı Qamjab bir adam qendərib kardazı Ibrahımı janına çagırdı. Ibrahım haman saat dyryb duqanını baglajıb qəldi.

Hacı Qamjab Ibrahımı otagına apardı.

—Əjləz kardaz—dedi:

Indijə dəq kardazından by mehribançılıgı qerməmiz Ibrahım vəzijjətə çok təəccub edib, kardazının janında dizi ustundə əjləzdi.

Hacı Qamjab dedi:

—Ibrahım mən səni bir izdən etru çagırmızam. Sənin oglyn Fərman koçak bir oglandyr. Onyn biqar və avara qəzməqi dogrysy mənə tokynyr. Nə kədər olsa ona hacı Qamjabın kardazı ogly dejirlər. Sən oglyna nəsihət elə qetsin bir pezəjə japızsın. By min tuməni də mənim tərəfimdən ona jetir, deqilən əlində maja kajırsın. Əqər onyn izində tərəkki qerzəm ona jenə maja byrakaram. Mən onyn duzməni dejiləm, həmizə onyn jaxzı olmagını istəjirəm. Ancak onyn taj-tyzyny, boz qəzməqini qerəndə ondan incijirəm.

Deqilən aglını bazına cəm' edib qasıblıga məzgyl olsyn. Mənim də əlim həmizə onyn ustundə olar. Daha deməsinlər qi Hacı Qamjabın kardazı ogly avara qəzir.

Belə pylları cibində qerməmiz Ibrahım, sevinə-sevinə evə qəlib, oglyny çagırdı.

—Bala by pyly sənə əmin hacı Qamjab qendərib, biqar otyrmakdan fajda jokdyr. Ezun uçun bir ticarət duzəlt, həm əlin izdə olsyn biqar qəzmijəsən, həm ticarətə məzgyl olasan, bir para fiqirlər bazından çıka. Əmin dejir byndan sonra ona artıklıkınca maja verəcəqəm. Ancak biqar qəzməsin.

Fərman pyly alıb bir kədər əlində dolandırdı. Sonra dedi:

—Ata əmimin birdən-birə belə səxavət ustunə qəlməqinə səbəb nə olybdyr? Bəs indijə dəq nijə by pyllardan verməjirdi, joksa məni qezu indi qerdu. Ja joksa belə ən'amlar ilə mənim agzımı jymmak istəjir: al pylları apar ver hacı Qamjaba, deqilən devlətini azaltmasın, jaxzı olmaz.

Fərman by sezlər ilə pyly atasının kabagına kojdy.

Ibrahım jenə bazladı nəsihəti:

—Aj bala ezun izimizin hər uzunu qerursən. Mənim bir balaca bakkal duqanım var qi, qequndən satasan by pylyn uçdən biri ələ qəlməz. Min tumən elə bir sənin qibi ijidin majazıdyr, əlində dolandır. By zəhərdən mal al o zəhərə apar: oradan al byraja qətir. Dogrydan da boz biqar qəzməqdən bir zej çıkmaz, quzəranımızın necə çətinliq ilə qeçməsini ezun qerursən.

Ibrahımın nəsihəti oglyna əsla tə'sir etmədi.

Ogly dedi:

—Ata mən sənə sɵz verirəm ƣi sabahdan iʒləjib çalьʒmaƣa baʒlajacaƣam. Rəhman tacir neçə vaktdyr mənim dalьnca ƣəzir, məni ɵzunə amilliƣə çagьrьr, dejir bir-iqi il mənə məvaciblə kyllyk elə sonra səni ɵzumə ʒəriq elərəm. Əmimin sədəkəsinə mɵhtac olynca ƣedib hacь Rəhmana kyllyk elərəm hacь Qamjabьn pylyny sabah aparьb ɵzunə verərsən.

Ibrahьm oglynyn inadьnь ƣɵrub daha bir sɵz deməd. Bir dərin ah çəqib pyllarь kojdy cibinə.

***

Əzandan bir saat qeçmiʒdi. Ibrahьmьn kapьsь dɵjuldu. Fərman kapьnь açьb ɵz jakьn joldaʒlarьndan dɵrt nəfəri ƣɵrub çok ʒad oldy.

—Byjyryn, byjyryn içəri ƣəlin.

Joldaʒlar otaga daxil olyb, bir-bir Fərmana syal verməƣə baʒladьlar.

—Aj balam by neçə ƣundur harada kalьbsan, heç ƣɵrunməjirsən. Fiqir elədiq qi, sənə bir naxoʒlyk uz verib ʒuqur allaha qi, sak-salamatsan.

Fərman joldaʒlarьnьn ƣəlməqlərindən çok məmnyn oldygyny izhar etdiqdən sonra, dərdini sɵjləməƣə baʒladь.

—Bilirsiniz. Həmiʒə ʒax ƣəzmiʒ bir adamam, indi məni əmim ƣəturub belə jerə çьrpьbdyr qi, xəcalətimdən insan arasьna çьka bilməjirəm. Mən heç və'də ƣuman etməz idim qi, o məni kojyb kьzьnь baʒka bir adama verə. Xydajar xan devlətlidur, məjər əmimin devləti ondan azdyr? Əƣər əmim devlətinin Xydajar xanьn oglyna kalmagьnь istəjirsə aparsьn versin ona. Amma mənim istəqlimi əlimdən almasьn. Indi nə mənim mumqunum var qi, ƣedəm əmimlə danьʒam. Nə də mənim atamda by cur'ət var. Odyr qi ƣecələr jata bilməjirəm. Jediƣim çərəq bogazьmdan ƣetməjir, məjər qasьb adam dejil, məjər qasьbьn urəƣində məhəbbət olmaz?

Joldaʒlarь ona təsqin verməƣə baʒladьlar.

—Kardaʒ bir kьz jolynda ɵzunə bir belə əzijət azar verməƣin ijit sifəti dejil, əmin kьzьnь sənə verməjib Xydajar xanьn oglyna verib; cəhənnəmə versin, ƣora versin. Biz də dediq ƣɵrəsən nə vake olyb, belə fiqirləri baʒьndan boʒla ƣetsin. Ʒəhərdə sənin əmijin kьzьndan ƣɵzəl kьzlar az dəjil.

Joldaʒlardan birisi təsqin verənin sɵzunu qəsdi:

—Kardaʒ—dedi—by bir danьʒьk dejil qi sən eləjirsən. Biz hamьmьz adьmьzь ijit kojmyʒyk. Əƣər hər iʒi çətinə duʒən joldaʒьmьzь belə boʒ nəsihətlər ilə saqit edəcəqiqsə afərin olsyn bizə, joldaʒьmьz çətinə duʒub ƣɵməq lazьmdyr. Biz ony ɵz istəqlisinə jetirməsəq ƣərəq papaklarьmьzь itə verəq.

—Axьr byrada nə eləməq olar?

Hər ʒej, ƣedəq ƣɵməqli hacь Qamjabьn kьzьnь ƣəturəq kaçak.

—Hacь Qamjab qibi qiʒinin kьzьnь ƣəturub kaçmakmь olar?

—Hacь Qamjab qibi qiʒinin atasьna da od vyrmak olar. Ancak kьzьn razьlьgь olsyn, byna da ʒəq jokdyr. Bysky kojarьk kьz hamama ƣedən vakt joldan agzьnь baʒka jerə dɵndərəriƣ. Ancak bir nev' kьzь piʒ-əzvakt xəbərdar eləməq lazьmdyr.

—Indi çətinliq byrasьndadyr qi, qənardan bir ʒəxsin hacь Qamjabьn əndərynyna joly jokdyr. By jerdə Fərman ƣyja jykydan ajьldь.

—Mən jol taparam, kьzь xəbərdar elərəm.

—Indiqi elərsən çok ƣɵzəl.

Fərman jenə dedi:

—Mənim adamьm var, ancak kьzь qimin evinə aparmalь. Çunqu ʒəhər əhlindən bir nəfəri cur'ət edib hacь Qamjabьn kьzьnь evində qizlətməz.

—Kьzь bir baʒ apararьk hacь mirzə Əhməd-aganьn evinə. Onyn evindən ƣɵjdən ƣɵj imam enə, kьzь çьkarda bilməz və hacь Qamjab da onyn xahiʒlərinin karʒьsьnda bir sɵz danьʒmaga cur'ət eləməz.

Joldaʒlar hamьsь by tədbiri xoʒladьlar.

—Vakt qi, Fərman kьzь xəbərdar etməƣə kadirdur bizim sɵzumuz jokdyr.

Joldaʒlar bir kədər də qənar sɵhbətlər edib çaj içib dagьldьlar.

Bynlar ƣedəndən sonra Fərman atasьnьn otagьna qeçdi.

—Ata bajak sənə verdiƣim min tuməni byraja ver.

—Aj ogyl nə olyb, joksa joldaʒlarьn sənə nəsihət elədilər. Aglьn baʒьna ƣəldi?

—Elə bir iʒ var.

Ibrahım kalkıb pyly qətirib oglyna verdi.
Fərman pyly alıb otagına qetdi.

***

Subh həqim bası Mirzə Mehdi evində əjləşib xəstələri kəbyl edirdi. Içəri daxil olan Fərmanı qerəndə təəccub elədi. Fərman salamat, kuvvətli bir oglan sajılırdı, sifətində də heç mərəz nişanəsi qerunməjirdi. Həqim bası ona janında jer qestərdi.

—Qəl-qəl! Nə əcəb sən də mərizlər cumləsinə daxil olybsan? Qəl əjləş qerum dərdin nədur.

Fərman ədəblə əjləşib dedi:

—Həqim bası mənim dərdim bejuq dərddur.

Siz ezunuz qərəq mən dinməmiş biləsiniz. Sizə mə'lymdyr qi, yşaklıkdan əmim hacı Qamjabın evində onyn kızı Qehərtac ilə bir jerdə bejumuşəm. Yşaklıkdan bir-birimizə joldaşlık məhəbbəti jetirmişiq. By məhəbbət axırda ezunun təbii jolyna duşdu. Biz bir-birimizi sevdiq. Dogrydyr mən bejujəndən sonra əmim məni evindən qenitdi. By da təbii idi. Bynynla belə həm mənim və həm Qehərtacın jəkinimiz by idi qi, əmim bizi bir-birimizdən ajırmajacak. Və cəmi kohym-əkrəbanın da jəkini bynda idi. Hamı dejirdi:

—Hacı Qamjabın devlətinin həddi-hesabı jokdyr. Əlbəttə o heç vakt istəməz qi, by devlət qənar bir şəxsin əlinə qeçsin, jəkin kızını ez kardaşı oglyna verəcəq, devlət də jad adama kalmajacakdyr».

Indi Xydajar xana səz verib hətta ondan nişan da kəbyl edibdur. Mən də kalmışam qənarda, əlim kojnymda. Qehərtac da o qundən bəstəri naxoşdyr, onyn heç bir mərəzi jokdyr, məjər inqi eşk.

—Ony mən də jəkin etmişəm. Bəs mənim janıma qəlməqdən məksədin nədur?

—Həqim bası by jerdə siz mənə qeməq verə biləcəqsiniz.

—Mən nə qeməq verə bilərəm?

—Siz Qehərtaca mualəcə edirsiniz, hər qun onynla qerusursunuz. Mənim bircə sifarişimi ona jetirin?

—Nə sifariş? Deqilən jetirərəm.

—Allah sizdən razı olsyn, həqim bası. Mən kət' eləmişəm qi, bir neçə joldaşlarımın qeməqilə ony by qecə aparım, siz

ona ancak dejəsiniz qi, əzandan bir saat qeçmiş, əndərynyn quçə kapısına çıksın.

Həqim bası by təqlifdən bərq hiddətləndi.

—By nə nev' təqlifdur qi, mənə eləjirsən? Sən by təqlifin kəbahətini anlajırsanmı? Mənim bojnyma atdıgın vəzifəni duşunursənmi? Ejib olsyn sənə. Sənin atan Ibrahım bir agıllı qişidur amma sən ona oxşamajıbsan. Əqər Ibrahımın və sənin əmin hacı Qamjabın xatri olmasajdı, sənə çok agır səzlər dejərdim. Dyr byradan zəhmət çəq qet. Qer bir qupə qirən karı tapa bilərsənmi, belə sifarişləri onynla qendərəsən.

Fərman başladı jalvarmaga:

—Həqim bası siz qerursunuz qi, mən cavanam by saat başıma hava vyryb danışdıgımı ezum də bilməjirəm. Məni bagışlajınız, siz həqimsiniz mərizlərə dərman edirsiniz, vakt qi, sizin bircə səzunuz bir cavan mərizi elumdən kyrtaracak, o səzu siz neçə kəbyl etməjirsiniz? Mənə rəhm edin həqim bası, by xırdaca təhfəni də məndən kəbyl edin.

Fərman by səzu ilə atasından aldıgı min tuməni də həqim basının kabakına kojdy.

Həqim bası pylları qerəndə qezləri məş'əldar pişiqin qezləri qibi bərk verdi:

— Ogyl by pyl nahakdyr. Sənin axırqı səzlərin qifajətdur, bir səz qi, bir cavanın diriliqinə səbəb olacak ony deməməq qunahdyr.

—Jok həqim bası, tavakka edirəm kəbyl edəsiniz, by xırdaca təhfə mənim mərizimə mualəcə etməqinizin hakki-zəhməti olsyn.

Həqim bası sifarişi Qehərtaca jetirməqi kəbyl etdi və səz jok qi «xırdaca təhfə»ni də cibinə eturdu.

***

Həqim bası Qehərtac ilə qeruşub əndəryndan çıkdı və kapıda hacı Qamjaba rast qəldi.

Hacı muztərib hal ilə xəbər aldı:

—Həqim bası kızın mərəzini tapa bildinizmi?

—Qezəlcəsinə tapdınm. By qun olsyn qi, ajaga dyracak.

Həqim bası qedəndən sonra, hacı içəri daxil olyb kızında başka halət qerdu, kız dyryb libasını qejinib şad və qulər uzlə əjləşmişdi: atasını qerən təq dyryb kabagına jeridi:

—Sabahın xejr olsyn ata! Həqim bası by qun mənə bir qezəl dərman verdi, içən təq cəmi mərəzlərim rəf' oldy. Indi daha heç bir agrıjan jerim jokdyr, əzum də bilmərrə salamatam.

Hacı Qamjab sevinmiз qedib arvadına xəbər verdi. Arvat da o saat dyryb kızının janına jujurdu. Kızını sag və salamat qerub dedi:

—Jok by dərman iзi dejil, dunən mən qedib imamzadada зam jandırdım. Imamzada mənim kızıma qəməq elədi. By mə'cizdur. Dərman bir qundə mərizi sagáltmaz.

Kız da qulərəq anasının səzunu təsdik etdi.

Bir kədər bizim məmləqətimizin imamzadalarından sizə sejləsəm ejib eləməz. Sonra jenə mətləbə qeçəriq.

—Byjyryn oda bası.

—Bizim məmləqətdə bir qənt və bir зəhər tapa bilməzsiniz qi, orada bir neçə imamzada olmasın. Bir balaca on min əhalidən ibarət olan зəhərdə on altı imamzada var. Hansı bir зəhərə qedib xəbər alsanız qi, imamzada haradadyr fevrən bir imamzada jok, neçəsini qestərəcəqlər. Siz bilirsiniz qi, bizim məmləqətin əhalisi kədim zaman atəзpərəst idi. By səbəbdən də hər зəhərdə və qəntdə bir və ja neçə atəзqədə var idi.

Xalk islamı kılınc zoryna kəbyl edəndən sonra da əz ata-baba dinindən busbutun əl çəqməq istəməjib və atəзqədələri əldə saklamak uçun hər birinə bir imamzada adı kojyblar.

Kədim dinin asarı indi də dyryr. Məsələn indi də eзidə bilərsiniz:

O qeruqən ajə and olsyn, ja by çıraga and olsyn, ja by janan ocaga and olsyn, ja o qunə and olsyn və iləx.

Hətta camaat qeçmiз atəзpərəstliq ajinini indi də Məзəddə Imam Rizanın baзının ustundə icra edir.

Kədim zaman qun çıkanda, ony зejpyr, təbil və zinc ilə istikbal edirdilər, həmçinin qun batanda da ony ha belə musajəət edirdilər. Hali-hazırda by ojyn Imam Riza məscidinin minarəsində çıkır, hər qun minarənin baзında zinc təbil və зejpyr ilə qunu istikbal və musajəət erirlər.

Bir kədər də зəhərlərimizdən sejləjim.

Bizim vətənin зəhərinə jakınlaзanda bəjuq bir hasar və darvaza qerəcəqsiniz. Darvazalar qecələr baglanır və subhdən axзamadəq açıkdyr. Зəhərə daxil olanda kabakca bir

bəjuq mejdan qerəcəqsiniz qi, ona «ərq» dejirlər: by mejdana neçə ədəd Зah Təhmasibdən kalmıз toplar kojylyb və topların içində qejərçinlər jyva tiqiblər. Зəhərin ortasında da bir mejdança qerəcəqsiniz qi adına «səbzi mejdan» dejirlər. Byrada quldən, çiçəqdən və agaçdan da qerməq olyr; by mejdan əhalinin sijahət jeridur. Зəhərlərin quçələri iqi cərqə kyry divardan ibarətdur. Nə bir pəncərə, nə bir balkon quçəjə bakmaz. Əqər bynlar evlərin birində tapılsa, jəkin bilərsiniz qi, xarici evidur. Divarlarda xırdaca dəriçələr var, hər kapıdan bir çəqiç asılıb, çəqiçlə dəkkulbab edirsən. Elə qi, kapı açıldı, daxil olyrsynyz bir dəhlizə.

Dəhlizin bir kapısı saga və o birisi soladyr, qiзiləri kapıların birindən «biryn»a və kadınları o biri kapıdan «əndəryn»a byrakırlar. Əndəryna ja biryna daxil olanda hər tərəfdə bir behiзt qerursunuz: byrada hər bir sahıbxana əz səlikəsini qestərir. Fəvvarələr, hozlar, dunjanın hər bir jerindən toxymy ja agacı qətirilmiз qullər, kəfəslərdə cur-bə-cur okyjan kyзlar, agaçların arasında tovyslar, rənq-rənq kanatlarını açmıз qezinməqdədur; xulasə belə bir bagçaja qirən daha bir də oradan çıkmak istəməz: əndəryn bagçasında kadınlar və birynda qiзilər rahat asydə qəzib vakt qeçirirlər.

Kadınlar jəkin bilirlər qi, bir nəfər naməhrəm nə onların uzlərini qerə bilər və nə səslərini eзidər. Odyr qi, orada hər nev' libas qejməq, hətta libassız da qəzməq cajizdur, çok vakt kadınlar libaslarını çıkardıb hoyzda çimirlər. Ev sahıbından savajı bir nəfərin əndəryna qirməqə ixtijarı jokdyr.

Bir belə ev də hacı Qamjabın var idi. Onyn bagçasının tə'rifi dillərdə sejlənirdi. Hətta Xydajar xan qibi зəxs də onyn bagçasına bənd olmyзdy.

Axзam Qəhərtac əndəryn bagçasına sijahətə çıkdı. Qunduzdən anasından bir kədər cəvahirat da alıb əzunə zijnət vyrmyзdy. Bagçada urəqi dəjunərəq dolanıb, və'də olynmyз saatı qezləjirdi; ata və anası onyn səlamətliqə çıkıb bagçada qəzməqindən daha зad olyb heç bir bədquman etməjirdilər.

Muəjjən vaktda quçə kapısı uç dəfə vyryldy. Neqər qəlincə Qəhərtac əzunu dəhlizə atıb kapını açdı. Əmi oglysy joldaзları ilə bahəm dyrmyзdylar.

Əlini Fərmanın əlinə verib cəld qetdi.

Jatmak vaktı jakınlaşanda hacı Qamjabın arvadı kızını jatmaga çagırmak uçun bagçaja çıkdı.

—Aj kız, Gəhərtac jatmak vaktıdyr, jorgan-dəşəqdən təzəcə dyrybsan sojyk dəjər.

Anası hərçi səslədi, Gəhərtacdan cavab qəlmədi, bagçanı başdan-başa qəzib kızını tapmadı. Muztərib halətdə kajıdıb kızın itməqinin xəbərini ərinə jetirdi.

Hacı Qamjab namazını kyrtarıb jatmak istəjirdi. Xəbəri eşidən qibi nəqərlərin hamısını ajaga kalkızdı. Kızın Fərman ilə kaçdıgını jəkin edib, bir baş kardaşı Ibrahımın evinə qetdi.

Ibrahım kapının døjulməsini eşidib sojynçak qedib açıb, hacı Qamjabı qørəndə təəccub etdi.

—Kardaş by qecə vaktı xejirdurmu? Sən qi, qunduz də mənim evimə qəlməzsən indi nə vake' olybdyr?

—De qørum oglyn Fərman haradadyr?

—Fərman əzan vaktı joldaşları ilə qetdi, kapı døjuləndə də mən quman etdim qi, qələn odyr.

—Hara qetdiqindən sənə bir søz deməsdimi?

—Xejir mən onyn hara qedib qəldiqini soryşmaram. Øz qejfinə bir adamdyr, haraja qejfi istəsə qedir.

—Mənim kızım da evdən kaçıb, jəkin Fərman harada isə kızım da oradadyr; məl'yn bihəja, binamys! Mən ony døşumə çəqib əlinə maja verib adam eləməq istəjirəm, amma o məni rusvaji-cihan eləjir. Mən Xydajar xana nə cavab verim. Xydajar xan aləmi tarumar edəcəq.

Hacı Qamjab søjlənərəq qetdi. O qecə subhə dəq şərəri dolanıb quman qedən evlərin hamısına tokynyb, nə Gəhərtacdan, nə Fərmandan bir xəbər dyta bilmədi.

Sabahı qunu şəhərin hər jerinə həmçinin ətraf qəntlərə adam saldırıb kızının ja Fərmanın jerini øjrənib xəbər qətirənə beş min tumən ən'am və'd elədi. By xəbəri eşidib şəhərin tamam biqarları, avaraları, casys donyna qirib itənləri axtarmaga məşgyl oldylar.

Neçə qun ciddi aktarış qetdisə də bir səmərə hasil olmadı.

***

Axşam hacı mirzə Əhməd-aganın evində neçə nəfər ə'jan əjləşib, aga ilə søhbət edirdilər. Pişxidmət daxil olyb, işarə ilə aganı çagırdı. Aga çıkdı.

—Nə var nə xəbərdur?

—Bir xəbər jokdyr, bir nəfər oglan bir kız ilə sizin himajətinizə kaçıblar.

—Kızı qəndər əndəryna oglana mənzil ver əjləşsin: konaklar qedəndən sonra tədbir elərəm.

Pişxidmət «bə çeşm!» dejib qetdi, aga da kajıtdı konaklarının janına.

Hacı mirzə Əhməd aganın evi «bəst» hesab olynyrdy. Hər bir cani, kan təqən, jol qəsən qi, divan əlindən kaçıb onyn evinə qirməqi øzunə mumqun elədi, daha hər bir divan sijasətindən øzunu ejmən hesab edirdi.

Bir polis nəfərinin, bir xanın, bir haqimin, hacı mirzə Əhməd aganın evində adam çıkartmaga hunəri jok idi. Bəstə qi, qirdi—kyrtardı. Hacı mirzə Əhməd aganın xanimanı kədim zamandan mukəddəs bir məqan hesab olyrdy.

Hacının atası və babası həmçinin nufyz sahıbı muctəhidlərdən olyblar... Cəmi əhali hacı mirzə Əhməd aganı mukəddəs hesab edirdi. Hətta belə danışırdılar qi, qyja aga çətin məsələlərin həlli uçun qecə jarısı bir xəlvət otaga çəqilib orada pejgəmbər ilə søhbət edib fitva alır.

Aganın xusysi məvacibxor acentələri hər jeri dolanıb, belə xəbərləri byrakırdılar və avam xalk da by acentələrin søzlərinə bavər edirdilər.

Siz jəkin soryşacaksınız qi aga bir belə pyly haradan alırdı qi məvacib ilə acəntələr də saklajırdı.

Aga heç qəsdər bir kran pyl almaz idi. Onyn øzunun dev lətinin, sərvətinin, əmlaqının nə həddi var idi, nə hesabı; neçə juz qənt aganın əmrinə tabe idi. Şəhərdən on-on beş fərsənq qənara sag-sol qøz işlədiqcə aganın əmlaqı idi. Ilxılarının, kojyn və kara-mal surulərinin hesabını bilən jok idi. Aganın pambyk, ərzak və xəşqubar qarvanının başı-ajagı mə'lym olmajırdı. Agaja barabar heç bir xan heç bir mulqədar ola bilməz idi. Xydajar xan qibi dəvlətli xanlar aganın mukabilində heç hesab olynyrdylar.

Indi bir belə əmlaq və sərvəti aganın haradan aldıgını ərz eləjim. Bagışlajın baş agrısı olyr:

Əmlaqın bir hissəsi babalarından irs kalıbdyr, kalanını aga øzu ələ qətiribdur. Ancak nə øzu, nə balaları by əmlaqa bir gryş verməjiblər. Əmlaqın bir parası «vəddiməzalim» uçun aganın ixtijarına verilibdur. «Rəddi-məzalim»—jə'ni

məzlymlara pajlamak. Bir nəfər sərvətdar vəfat edəndə qərursən ryhynyn rahətliqi uçun vəsijjət edir qi, onyn pylyny və əmlaqının mədaxilini «rəddi-məzalim» etsinlər, by da qərəq şəriət tərikilə ola. O dyr qi, onyn icrasını hər adama tapşırmak olmaz. Tapşırırdılar aga cənablarına, aga da mədaxili alıb cibişdəni-şərifinə oturyrdy.

Rəddi-məzalim şərtləri də by jolda ona qəməq verirdi, çunqu şər'ən rəddi-məzalimə tə'jin olmyş malı, əhli-syvala verməq olmaz və pajlanması da qərəq xəlvət və camaat qəzundən yzak jerdə olsyn. Çamaatdan da bir nəfər cur'ət edib dejə bilməz idi qi, aga by jerdə xijanət edibdur. Ilavə bir neçə il byndan əkdəm aganın muridlərindən birisi ona juz min tumən pyl və bir kızını təhfə qəndərmişdi. Aganın əlindəqi əmlaqdan ildə azından beş juz min tumən mədaxil qəlirdi.

Cumə axşamları aganın xəzinəsindən fukəraja pyl pajlanardı. Neçə fəkir qəlsə hər birinə jarım kran pyl verilirdi. Belə qi, hər həftə fukəraja aga beş on tumən pyl pajlajırdı. Ilavə on qun məhərrəm ajında fukəraja çaj, kəhvə, kəndab verib mərsijə okydardı. By aganın camaata xarcı idi. Amma ə'jan və tuccar tez-tez aganın məclisinə muşərrəf olyb, muəttər pilov jejirdilər. Və aganın ryhani səhbətlərindən fejzijab olyrdylar.

Tuccardan və ə'jandan da hər şəxsin aganın evinə joly jok idi. Namaz kılmajanları, oryc dytmajanları, xumsu-zəqat verməjənləri aga kapısından içəri kojmaz idi. Camaatın, xusysən sərvətdarların xumsu-zəqatı və fitrəsi aganın mubarəq əlilə pajlanardı.

Bir nəfər firənq səjjahı bizim vətəni sijahət edərəq aga olan şəhərə qəlib aganı qərməq istədi. Agaja xəbər verəndə byjyrdy qi, zəhmət çəqib qələ bilər, onynla qəruşməq, Firənqistanın əhvalından və vəzijjətindən bir kədər xəbərdar olmak ejib etməz. Aga onyn qəlməqi uçun bir vakt tə'jin etdi.

Haman firənq səjjahı nagıl edərdi:

—Muəjjən vaktda arvadım ilə bahəm jetişdiq aganın kyllygyna. Bizi neçə otakdan qeçirib bir salonda əjləşdirdilər. Salon Avropa kajdası sandaljalar və masalar ilə muzəjjən idi. Salonyn o biri kapısı açılıb oradan bir nəfər ag ipəq libası qejinmiş qəzəl bir qişi daxil oldy. By aga idi. Mən və arvadım ajaga kalkıb ona tə'zim etdiq. Aga mənim janımca qəlmiş mutərcim vasitəsilə arvadıma dedi:

—Qərəq qi, sizin Firənqistanda kadınlar qişilərin ajaklarına kalkmazlar, əz adətiniz ilə rəftar edib zəhmət çəqməjin.

Aga əjləşib bir neçə dəkikə bizimlə səhbət edəndən sonra, byjyrdy kəhvə qətirsinlər.

Pişxidmət əlində kəhvə daxil oldy və kəhvədən ilavə Firənqistanın ən qəzəl liqərlərindən necə nev'ini masanın ustunə kojdy.

Aga təqlif etdi:

—Byjyryn! Mən sizin uzunuzdə hejrət əlaməti qərurəm. Amma hejrət jeri jokdyr: mənim janıma əcnəbi jerlərdən qələnlər az olmajırlar. Və mən də onları əz kajdaları ilə kəbyl etməqi vacib bilirəm. Aga əzu də bizimlə bahəm kəhvə içdi, amma içqilərə əl vyrmadı.

Firənq səjjahı belə danışırdı, amma bir para dili dinc dyrmajanlar başka şejlər səjləjirdilər.

Xulasə qeçəq mətləbə.

Konaklar qedəndən sonra aga pişxidməti çagırdı.

—O kız kaçıran oglanı mənim janıma qətir.

Fərman içəri daxil olyb agaja qəmal-ehtiram ilə tə'zim etdi.

—Oglan sən qimsən?

—Aga mən bakkal Ibrahımın oglyjam.

—Hacı Qamjabın kardaşı.

—Deməli sən Hacı Qamjabın kardaşı oglysan. Çok qəzəl. Hacı Qamjab jaxşı qişidur... mə'min, dindar... Qətirdiqin kız haradandyr.

—Aga qətirdiqim əmim hacı Qamjabın kızıdyr. Biz yşaklıkdan bir jerdə bəjujub axırda bir-birimizə məhəbbət jetirdiq. By qunlərdə əmim onyn Xydajar xanın oglyna verilməsinə razı olyb, Xydajar xandan nişan kəbyl etdi. Kız və mən səzləşib sizin pənahınıza qəlmişiq; ja bizi biri-birimizə jetirin, ja əmr edin iqimizi də sizin kapınızda kyrban qəssinlər.

—Jok ogyl belə danışma. Vakti qi, sən by kapıja pənah qətirmişsən məramına çatacaksan. Dejirlər: «Əmi oglilə əmi kızının qəbini qəjdə qəsilib». Qet jenə əz mənzilində rahat ol, mən hacı Qamjabı da, Xydajar xanı da saqit elərəm, mənim xahişimin mukabilində onlar səz danışmaga cur'ət etməzlər.

Fərman şad-xurrəm mənzilinə kajıtdı.

***

Fərman qedəndən sonra hacı mirzə Əhməd aga otagında bir kədər o baз, by baзa qedib Fərmanın və Qəhərtacın qələcəq xoзbaxt qunlərini qeзunun kabagından qeçirirdi və xəjalında dejirdi:

—Iqi sevqilinin biri-birinə jetiзməqlərinə səbəb olmak bəjuq savabdyr. Koj dunjada istirahət ilə əmur surub mənə dyaqy olsynlar.

By jerdə gəflətən aganın baзına bir зejtan fiqri qəldi.

—Jok belə dejil! Firsəti fəvt eləjən akil dejil divanədur. Belə firsət heç vakt ələ duзməz! Gələt eləjir Fərman, baзını daзa dəjur Xydajar xan! Kızın niqahını əzumə okyjacagam. Hacı Qamjabın sərvətindən qeçməqmi olar?

Səhər aga adam qəndərib hacı Qamjabı huzyryna istədi.

Hacı Qamjab haman saat qəlib aganın kyllygyna daxil olyb salam verdi.

—Əlejqəs-salam hacı, byjyr əjləз.

—Kyllygynyzda ajak ustundə də dyra bilərəm aga!

—Jok qəl janımda əjləз.

Hacı Qamjab ədəblə dizi ustundə əjləзdi.

—Hacı dejirlər sənin uçun bir hadisə uz veribdur, nə olan iзdur?

—Bəli kyrbanın olym-duzdur, nə-inqi hadisə bir bədbaxtlık uz veribdur. Mənim bir bivec kardaзım və kardaзımın da bir avara ogly var. Mənim də əzunuzə mə'lymdyr qi, bir parça sizin dyanızın bərəqətindən çərəqim var. Heç qəs çərəqinin dagılmagını istəməz. Mənim həmiзə fiqrim by idi qi, kardaзım oglyny dəзumə çəqim və bircə nəfər sizdən ejib olmasın kızımı da ona verim. Hərçi sə'j elədim, kardaзım oglyny avara joldaзlarından və bisərupa qəzməqindən çəqindirə bilmədim. Axır labud kalıb kızı Xydajar xanın oglyna namzəd elədim. Indi o bihəjə kardaзım ogly—kız ilə nə vasitə ilə səzləзib bilməjirəm—bir axзam ony qəturub qedibdur, neçə qundur qi, axtarmamıз jer kojmamıзam. Kızla Fərman bir daз olyb bir qor kyjyja duзublər.

Aga qulumsundu.

—Dediqin «qor kyjy» mənim evimdur. Həkikət byraja duзən çıkmaz. Sənin kızın və Fərman byradadyrlar. Səni byraja də'vət etməqdən gərəzim bydyr: kızının niqahının Fərmana cari olmasına riza verirsənmi?

—Aga siz mənim kızımın baзını qəsməqə sahıbi-ixtijarsınız. Amma mən ony o bihəjaja verməjəcəqəm. Ilavə mən Xydajar xana səz vermiзəm, ondan niзan kəbyl etmiзəm.

—Bəs belə olan syrətdə sən mənim bir təqlifimi kəbyl elə: dejirlər «xejrilumyri əvsətuha»1). Sən kızın mənim əzumə mənqyhə olmasına riza ver, byna səzun nədur? Xydajar xanın cavabını mən rəd edərəm.

By təqlifi qəzətləməjən hacı Qamjab fevrən cavab verə bilməjib dajandı. Bir az fiqir edib xəjalında dedi:

—Aganın təqlifini rəd etməq axmaklıkdyr. Mənim uçun nə təfavut edər, mənim ticarətim hacı mirzə Əhməd agadan artıkrak mənfəət aparar. Mirzə Əhməd aganın əmlaqı Xydajar xanın təqlifindən çok, sərvəti ondan artık, xanın pambyk və ərzakını icarəjə qəturuncə aganınqını qəturərəm. Ilavə hacı mirzə Əhməd aga muctəhidin kajnatası olmak bəjuq зərafətdur, hər adama mujəssər olası rutbə dejil: sonra uzunu agaja tərəf çəndərib dedi:

—Aga mən bajak sizə ərz etdim qi, mənim kızımın baзını da qəsməqə ixtijarınız var, necə məsləhət bilirsiniz elə də edin, mənim səzum jokdyr.

—Çok qəzəl, çok mubarəq! Qərurəm jorynyksan, qet dincəl, sonra niqah cari etməli zaman sənə xəbər verərəm.

Hacı Qamjab tə'zim edib çıkdı, evinə qəlib qəzləri jolda kalmıз arvadına dedi:

—Arvat doзab almıзık bal çıkıb, kız mirzə Əhməd aganın evindədur. Aga da kızın qəbinini əzunə qəsməq istəjir, gəribə bydyr qi, mənim rizamı soryзyr, qyja qi, mənim qəjnəqim də by iзə razı dejil.

Arvat byny eзidəndə az kaldı dyryb evin içində ojnasın! Əz-əzunə dejirdi: byndan sonra nə-inqi Qamran xanın arvadı, hətta tamam ə'janın arvatları məclislərdə mənim ajagıma dyracaklar. Koj qəzu qəturməjənlərin canları çıksın.

Səhər hacı mirzə Əhməd aga piзxidmətini çagırıb əmr etdi.

—Qet o bəstə qirən oglana xəbər ver qi, mən hacı Qamjab ilə qəruзub onynla lazım olan səhbəti elədim. Indi xatircəm, qedib evində otyra bilər, heç qəsin onynla iзi olmajacak. Vaktında mən ony çagıraram.

1) Hər iзdə e'tidal jaxзıdyr.

Fərman nə kədər jalvardı, qi ona əmisi kizilə qerusub bir iqi səz danışmaga imqan versinlər, piəxidmət kəbyl etməjib dedi:

«Agadan icazə jokdyr».

***

Fərman evlərinə kajıtdı. Bir neçə qun atasına qerunməməqə çalışdı. Axır bir qun təsadufən atasına rast qəldi. Atası başladı oglyna məzəmmət etməqi:

—Bala jaxşı iş qermədin hacı Qamjab nə kədər olsa, sənin əmindur onyn urəqinə dəjməq heç bir lajık iş dejil idi.

Xusysən qi, axır vaktlarda əminin mejli sənə tərəf dənmuşdu: min tumən sənə maja verdi qələcəqdə jenə qeməqlni və'd etdi. Adam qərəq ışık qələn jerə barmak durtməsin.

Ogly başını aşaga salmış cavab verdi:

—Ata daha qeçmiş ola: hacı mirzə Əhməd aga əmimi çıgırıb razı etdi. Əmim də səz jok məndən incijibdur bir neçə qun mənim uzumə bakmajacak, axırda jenə hacı mirzə Əhməd aganı vasitə salıb barışarık.

Fərman bir jandan belə sejləjirdi, bir jandan da urəqinə kara fiqirlər qəlirdi.

—Xyb, hacı mirzə Əhməd aga əmim ilə qerusəndən sonra nə uçun məni evindən rəd elədi və nə səbəbə mənə əmim kızı ilə qerusməqə icazə vermədi. Joksa aga əmimin xahişmə qerə Xydajar xanı çagırıb kızı ona tapşıracak? Əlbəttə mən hara, Xydajar xan hara. Xydajar xan zənqin mulqədar, xırda bir padşah, mən isə bir fəkir oglan. Xydajar xanın kapısında juz nəfər mənim qibi neqər var.

Bir qun əmisinin kapısından etərqən qerdu çokly at, katır ənva və əşjası ilə juqlənib jola salınmakdadyr. Neqərdən juqlərin hara qedəcəqini xəbər alıb bildi qi, by juqlər hacı Qamjabın kızına cehiz verilib, hacı mirzə Əhməd aganın evinə qedir. Fərman by əhvalatdan jenə bir şej başa dusməjib axırda belə xəjal etdi:

—Jəkin hacı mirzə Əhməd aga Qəhərtacı təntənə ilə əz evindən qeçurtməq istəjir.

Fərman by xəjal ilə evə kajıdarqan dostlarından birinə rast qəldi. Dosty Fərmanı bir nev' şadman qerub jəkin etdi qi, əhvalatdan xəbəri jokdyr. Ony dajandırıb bir kədər danışdırandan sonra, dedi:

—Kardaş dejəsən sənin əhvalatdan xəbərin jokdyr.

—Hansı əhvalatdan?

—Şəhərin tamam tuccarı by qun hacı Qamjabın evində cəm' olyb Qəhərtacın cehizinin sijahisində isbat vucyd etmişdilər.

—Byndan xəbərim var, çunqu indi by saat cehizi hacı mirzə Əhməd aganın evinə qendərilməsini qerdum.

—Sən byndan məjər bir şej duşunmədin?

—Mən quman etdim qi, aga kızı əz mubarəq əlilə qeçurtməq istəjir.

—Aganın mubarəq əli sınsın. Cəmi zəhmətimiz hədər qetdi.

—By nə səzdur danışırsan.

—Qerunur əhvalatdan xəbərin jokdyr. Cənab hacı mirzə Əhməd aga kızı əzunə mal eləjib.

—By nə axmak səzdur danışırsan?

—Axmak sənsən qi, cəmi şəhərdə danışılan əhvalatdan bixəbərsən.

By xəbəri joldaşından eşidəndə Fərmanın başı qicəllənib tamam şəhər başına dolandı. Joldaşilə «xyda hafiz» etməjib divanə qibi evə qəlib atasını da mə'jys divara kısılmış qerdu. Gejzli papakını başından çıkardıb jerə çırpdı.

—Byndan sonra qimə inanasan? Aja jerdə qejdə bir inanmalı şej varmı? Qimə e'tibar edəsən vakt qi dunjada bir təmiz kəlb vucyd jokdyr? Hacı mirzə Əhməd aga adını muctəhid kojyb nəjə inanır? Qimə inanır qimə ibadət eləjir? Allahamı? Hansı allaha? O allah haradadyr?

Ibrahım oglyny dajandırdı.

—Bala qufr danışma, aga eşidər by saat sənin kətlinə fərman verər. Səni camat parça-parça edər hər tiqəni bir əldə edər.

—Aga byndan da artıkmı mənim kətlimə fərman verəcəq byndan sonra mən dunjada jaşajamı biləcəqəm? Koj məni əldursunlər, cəhənnəmə qora əldursunlər, təq aganın qonly şad olsyn, məni koj tojynda kyrban qəsdirsin. Amma mən açık dejirəm, hər jerdə də dejəcəqəm, ajagıma dəmir çarık qejib əlimə dəmirdən asa alıb, tamam jer uzunu dolanıb dejəcəqəm: o adını muctəhid kojyb amma jalançıdyr, fasikdur, onyn al-

lalı kızıl oquzdur, ona səcdə eləjir. Dini, şəriəti, namysyny dunjanı jeməq uçun əlində alət eləjibdur, əqər o mukəddəs vucyddyr, nejləjir bir belə malı, əmlaqı? O cəmi elmlərə bələddur, vakt qi, o belə işlərə ikdam edir qerunur qi, o heç bir şejə inanmajır və heç bir inanmalı şej jokdyr, belədur: qejdə və jerdə bir inanmalı şej olsa idi, o elminin qucilə bilərdi. Nə qejdə nə jerdə heç bir şej jokdyr. Jer ilə qejun arası adlarını muctəhid və ryhani kojan əmmaməli, əbalı-kəbalı həşərat ilə jırtıcı kyrtlarla dolydyr. Sənin muctəhidin aga mirzə Əhməd də canavarların, kan içənlərin bejuqudur. Lə'nət onyn uzunə onyn o nyrani sakkalına!

Atası jenə oglyny dajandırdı.

—Ogyl amandyr məni də bəlaja tokyjarsan.

—Mən by qundən byradan yzaklaşacagam. Daha byrada kalmak mənim uçun mumqun dejil. Baş qeturub dijar-bə-dijar qəzib, by vəhşilərin əməllərinə xalkın dikkətini çəndərəcəqəm. Ja məramıma çataram. ja bir jerdə əlub kalaram.

Fərman evdən çıkdı. Atası vahiməjə duşub dejirdi:

—Aj aman oglanın başına hava qəlib, qedib hər jerdə hacı mirzə Əhməd aganın hakkında artık-əqsiq sezlər danışacak, axırda camaat qəlib mənim evimi də zir-bə-zir edəcəq.

Az qeçmədi, Fərman kajıdıb koltygynda bir dəst libas qətirdi. Libas dərviş libası idi. Libası qejinib atasına dedi:

—Ata by qecə mən şəhərdən qedəcəqəm. Hər bir jerdən «dərviş Naqam» adı eşitsən bil qi, sənin oglyndyr. Mən by ad ilə dunjanı sijahət edəcəqəm. Bilməjirəm harada eləcəqəm. Ancak arzı edərdim qi, eləndə qezlərim o fasik hacı mirzə Əhməd aganın divarına baksın və divarın dalında mənim qibi dərdə mubtəla qezəl bir vucydy hiss eləsin. Ata mən qedirəm. Amma sənə vəsijjətim bydyr, inanma bynlara: onların danışıkları hamısı rija və jalandyr, allahları və şəriətləri də jalandyr, əqər jalan olmasajdı, ezləri ona itaət edərdilər. Dunjada sərvət jıgmak, ləziz xorəq jeməq, behiştə bənzər otaklarda, kəsirlərdə əjləşib nazənin sənəmlərdən həz aparmaga çalışmazdılar həmişə tə'rif etdiqləri axirət uçun çalışardılar, indi mən jəkin etmişəm qi, o axirət də jalandyr. Dogry olsajdı hamıdan kabak ryhanilər dunjaja fani dejənlər, dunja malına

cəhənnəm ody dejənlər ony axtarardılar. Salamat kal ata, mənim fiqrimi eləmə. Xydahafiz!

***

Qəhərtac uçun xusysi bir muzəjjən otak tə'jin olynmyşdy. Kadınlar ony ihatə edib hacı mirzə Əhməd aganın əmrinə itaət edərəq, ona hər nev' məhəbbət qestərib, hər bir xahişlərinə fevrən əməl edirdilər. Heç bir tərəfdən kızın kejdi jok idi, ancak əmisi oglilə qeruşməq ona mumqun olmadıgı urəqini sıkırdı. By xahişini bir dəfə izah elədi. cavabında dedilər qi, oglan sənin əmin oglyn da olsa, nə kədər qəbin qəsilməjib naməhrəmdur başka bir jerdə sizə qeruşməq mumqun də olsa, aganın evində belə xilafi-şər' əmələ jol verilməjir. Əcələ etməq nə lazım, by qun sabah qəbinin qəsilər, ondan sonra ez sevqilinə kovyşarsan.

Bynynla kızı saqit edirdilər. Hətta hacı Qamjabın aganın janına qəldiqini kıza xəbər verirdilər.

Bir axşam kadınlar cəm' olyb Qəhərtacın başına, əllərinə, ajaklarına xına jakdılar. Subh aganın bagçasında vake xusysi hamama aparıb jyjyndyrdylar. Sonra məşşatə qəlib onyn kaşlarını hamvarladı. O qunu axşama dəq kadınlar Qəhərtacın bəzəq-duzəqinə məşgyl oldylar. Axşam bir dəstə toj libası qejindirib başına bir kırmızı zərli cyna 1) ertub, iqi nəfər kadının muşajəətilə başka bir otaga qeçirib, orada xejir-dya verəndən sonra təq kojyb çıkdılar.

Kız təq otakda əjləşib sevqilisini qezləjirdi. Ajak səsi qələndə urəqi dejunub dedi.

—Indicə Fərman kapıdan qirəcəq.

Nihajət kapıdan daxil olan hacı mirzə Əhməd aga ezu idi.

—Sən çok xoş qəlibsən by evə qezəl kız kədəm əziz eləjibsən.

Kız aganın sezundən bir şej anlamajıb, ancak ony xejir-dya verməqə qəlmiş hesab etdi. Amma elə qi, aga əmmaməni çıkardıb bir jana kojyb, əbanı da mismardan asıb, qezləri kızarmış kıza tərəf hucym etdi, kız allandıgını dyjdy. Və bir dəfə ycadan kışkırıb jıkıldı.

1) Tənzif.

Hacı mirzə Əhməd aga təəvişə duəub, cəld çıkıb bəjuq arvadını səslədi; istədi həqim bası mirzə Mehdi uçun adam kaçırtsın bəjuq arvat razı olmadı.

—Cavan kız yəagıdyr, belə əejlər çok olar. Bir iqi qun atılıb duəub jerində əjləəəcəq.

Bir neçə dəkikədən sonra, tamam əndəryn kadınları Qəhərtacın ətrafına cəm' oldylar, hərçi sə'j edirdilər ony əzunə qətirə bilmədilər, bə'zən bir iqi dəkikəliqə ajılıb ətrafına bakıb, dybarə kıəkırıb jıkılırdı.

kadınlar subhə dəq jatmajıb, Qəhərtacla məəgyl olyrlar. Subh Qəhərtac ajıldı, kadınların nəsihətinin və ony jola qətirməqə çalıəmaklarının mukabilində Qəhərtac ancak bir səz dejirdi:

—Evimizə qedəcəqəm!

Adam qəndərdilər, Qəhərtacın anası qəldi. Kızını by halətdə qərub, baəladı əárp-ha-əarp dizlərinə dəjməqə:

—Aj kız by nə ojyndyr çıkardırsan? Allah sənə elə bir baxt açıbdyr qi, jatsan jykyna da qirməz, o axmak bambılıda sən nə qərubsən? Sənin muctəhid hacı mirzə Əhməd aga qibi ərin var. By saat hamı xanzadaların, əahzadaların kızları sənə həsəd aparırlar. Əəhərin tamam ə'janı bir-bir qəlib sənin atana qəz ajdınlıgı verirlər. Məni bəjənməjən Qamran xanın arvadı dunən əzu mənim janıma qəz ajdınlıgına qəlmiədi. Sənin by hərəqətin atanı da, məni də jerə çırpar. Indi bəlqə hacı mirzə Əhməd aganın gejzi dytyb, sənin kolyndan dytyb atdı bajıra. Ondan sonra sənin atan camaat içinə çıka bilərmi, mən Qamran xanın arvadının və sajir arvatların uzunə necə bakaram. Sənin əz hakkında arvatlar iqi min səz danıəıb agzı qəjçəqliq eləjəcəqlər. Necə ola bilər qi, mən sag qəzumdən təmiz kız bəsləjim, onyn hakkında olmajan səzləri arvatlar danıəıb abırısını təqələr. Aglını baəına cəm' elə kızım. Hacı mirzə Əhməd aga əzunu padəahdan jykarı dytyr, amma sən elə qiəini xoəlamajıb, bir bambılının dərdini çəqirsən. Ony da bilqilən qi, atan sənin by iəindən xəbərdar olsa, qəlib jəkin baəını qəsəcəq.

Qəhərtac əzunu qəməqsiz qərub, mat-mutəhəjjir divara japıədı.

Anası bir az da nəsihət edib dyryb qetdi. Kalan arvatlar da onyn anasının səzlərini təsdik etdilər.

***

Məmləqətin əəhərlərinin hamısında dərviə Naqamın tə'rifi səjlənirdi. Dogrydan da tə'rifə lajık idi. Kara yzyn saçları çijninə təqulmuə, yca bojly kara iri qəzlu qəzəl səsli dərviə Naqam bazara çıkanda hər bir jerdən onyn tamaəasına cəm' olyrdylar.

Onyn okydygy sajir dərviələrin kəsidələri dejil idi, by baəka bir əivə ilə mejdana çıkmıədı: okydygy Xəjjamın rubailəri, Sə'dinin gəzəlləri və Kaanının kəsidələri idi. elə qi

> Çi gəm zibiquləhi-qaşiman qulahi-mənəst
> Zəmin bisatu, dəru-dəət barqah mənəst 1).

Okyjanda hər tərəfdən «afərin» sədası qəlirdi.
Ja Sə'dinin gəzəlijjatından

> Əz hərçi mirəvəd suxəni-dyst xoətərəst
> Pejgami-aəna nəfəsi-ryhi pərvərəst 2).

Əyr ustə okyjanda çok adamın qəzundən jaə akırdı, çunqu hamı onyn dərdindən xəbərdar idi.

Hacı mirzə Əhməd aganın onynla rəftarı hamının urəqini nə-inqi bir hacı mirzə Əhməd aganın, tamam ryhani sınıfların əlejhinə dəndərmiədi. O da byndan iştifadə edib daha da camaatı ryhanilərdən ryqərdan eləməqə çalıəırdı və muvəfək də olyrdy. Çunqu əlindəqi dəlillər çok məhqəm idi.

Əəhərlərin ə'janından, tuccarından hər biri, dərviə Naqamı qərməqi əzu uçun fəxr hesab edirdi. Məclislərdə qəzəl gəzəllər və kəsidələr okyjandan sonra, əirin səhbətlər ilə camaatı məəgyl edərdi. Və səz arasında çok jerdə əyxlyga salıb ryhanilər əlejhinə təbligat aparırdı.

—Bakın birisi adını muctəhid kojyb, namaza dyranda onyn dalında o kədər adam iktida baglajır qi, məscid camaatı dytmajır, axırda çıkıb mejdanda camaat namazı kılır jol ilə qedəndə muridlər dalınca kojyn surusu qibi qedirlər. O da

1) Papaksızamsa nə gəm qəj mənim qulahımdyr.
By jer bəsat mənə, çəl də barqahımdyr.
2) Dostyn nə səjləsə səzu xoşdyr bilənlərə
Dostyn sifarişi məzədur ryhə bir qərə.

bakıb ondan ləzzət aparır. Camaatın malı, devləti, irzu-namysy hamısı onyndyr, ona da by lazımdyr. Rijasət zəhri hamısını zəhərləjib, murid jə'ni kojyn surusu jıgmak uçun həmişə biri-birilə mubarəzədədurlər by onyn o bynyn qufrunə hequm verir: biri adını usyli kojyr, biri şejxi kojyr, biri agaji kojyr, biri şiə kojyr, biri sunni kojyr. Birisi də çıkıb dejir, sizin hamınız jalan danışırsınız. Sizin dininiz də qehnəlib ezunuz də qehnəlmişsiniz. Mən ezum bəhaullaham, allahın ryhijəm. Sizin qehnəlmiş Kyranınızın karşısına qejdən mənə bəjan nazil olybdyr, Cəbrajil mənə hər qun vəhj qətirir.

Bynların hamısı rijasət mubarəzəsi, camaatın kojyn qibi jynyny kırkıb, sərvət kazanmak mubarəzəsidur. Joksa hamısının danışdıkları jalandyr, ibadətləri oryc və namazları hamısı xalkı sojmak uçun hilə və təzvirdur, onlar heç bir şejə inanmajırlar, və elm ilə də jəkin ediblər qi, heç bir şej jokdyr.

Birdən qerəndə qi, by səhbət camaatın bir parasına naxoş qəldi. O saat səhbəti dəjişib bir neçə lətifə sojlərdi. Sonra da başlajıb bir qezəl gəzəl okyjyb xalkın jenə məhəbbətini ozunə tərəf çəqirdi və dejirdi:

—Camaat, mənim danışıklarıma artık papej 1) olmajın, mən dərviş babajam və mə'lymdyr qi, dərvişin dini olmaz.

Belə danışıklar ilə sezlərini malalajırdısa da, jenə urəqlərə bir şəq toxymy səpirdi.

Dərviş Naqam neçə sənə Iranı, Hindistanı, Kafkası, Turqustanı dolandı. Hər jerdə ezunu şad-xurrəm lətifəqy qestərdi. Amma qecələr subhə dəq Qəhərtacın fərakında davam edəməjib, aglar idi. Odyr qi, qun qundən artıklajıb zəifləşirdi.

Axırda sinəsindən kan qəlməqə başladı. Daha səsində qehnə lətafət kalmadı. Nəfəsi qedəldi. Bynynla belə janıklı kəsidələri kylak asanlara bejuq tə'sir edərdi.

Bir neçə vaktdan sonra dərviş Naqam bilmərrə ortalıkdan çıkdı. Qimisi ony elmuş, qimisi Hindistana və ja mualəcə uçun sajir bir jerə qetmiş bildi. Ancak hamı onyn mejdandan çıkmasına əfsys edib, dybarə salamat kajıtmasını arzı edərdi.

1) Papej olmak—fiqir verməq, dikkət jetirməq deməqdur.

Məclislərdə onyn səhbəti danışılırdı. Xanəndələr onyn qusələrini əzbər edib, məclislərdə okyjyrdylar. By da jenə dərviş Naqamı camaatın qezunun kabagına qətirərdi.

***

Qəhərtac hacı mirzə Əhməd aganın evində ən əziz vucyd, arvatların zubdəsi olmagına bakmajarak, iqi qun salamat qerunəndə uç qun bəstərdə jatırdı. Mirzə Mehdi həqim başı həftədə iqi uç dəfə ona jolykyrdy.

Dərviş Naqam uç il idi qetmişdi. Qəhərtacın mərəzinin istəqlisinin fərakından nəş'ət etdiqini heç qəs quman etməjirdi. Ancak bir təq Mirzə Mehdi onyn mərəzinin səbəbini bilirdi.

Fərman bir dəkikə Qəhərtacın qezunun kabagından qetməjirdi. O ezunu həmişə həbsdə hesab edirdi. Hacı mirzə Əhməd aga ony başdan ajaga cəvahirata dytmyşdy, janında neçə nəfər qəniz onyn hər bir xahişinə fevrən əməl edirdilər. Bynynla belə qecələr çıkıb əndəryn bagçasında qənizlərilə bir jerdə qəzəndə, qənizlərə dejərdi:

—Siz məni byrada bir kədər təq kojyn, sonra mən çagıranda qələrsiniz.

Qənizlər qedirdilər. Qəhərtac qul agacının janında əjləşib, gəm dəftərini açırdı. Lejli təq ajdan, bylytlardan sevqilisinə sifarişlər qendərirdi.

Dejirdi:

—Jəkin mən tamaşa etdiqim aja by halda Fərman da tamaşa edir. Nə olardı by dəkikə kanatlanıb, kyş təq yçyb ezumu ona jetirə idim. Aja qerəsən mən çəqdiqim gəmdən o da çəqirmi? Joksa indi ezunə bir jar tapıb Qəhəratcı bilmərrə ynydybdyr? Jok..... Fərman vəfalı oglandyr. Onyn əlindən namərd iş qəlməz. Aja qerəsən o da mənim qibi dərdə mubtəladyr, ja salamatdyr? Mən Fərmanın məriz olmasını istəmərəm, koj salamat olsyn, indi qi, məndən ajrı duşubdur mən eləndən sonra duşəndə bir mənim kəbrimin ustunə qəlsin. Ezumlə qerusməq ona mujəssər olmajacak, bəlqə kəbrimlə qeruşə. Joksa nainsaf hacı mirzə Əhməd ony mənim kəbrimin ustunə də kojmajacak?

Birdən jasəmən agacının arasından Fərmanın hejqəli qezunə qerundu, ycadan kışkırıb jıkıldı. Qənizləri onyn sə-

sinə jujurə-jujurə qəlib uzunə sy səpib, ajıldıb otagına apardılar.

O qundən Qəhərtacın mərəzi qəldiqcə əiddət edib, bəjuq iztiraba səbəb oldy.

Həqim bаəı mirzə Mehdi qundə uç dəfə qəlirdi, və ona dərman jazırdısa da bilirdi qi, bir tə'sir bagıəlamajacak. Onyn dərdinin bircə dərmanı var idi, ony da qi, əczaxanadan almak mumqun dejil idi.

Bir dəfə hacı mirzə Əhməd aga, mirzə Mehdini otagına çagırıb dedi:

—Mirzə Mehdi by qəlin uç ildur naxoədyr, hər dəfə siz qəlib onynla qəruəub qedəndən sonra bir iqi saat haləti өzunə qəlib qulur, danıəır, sonra jenə haləti təgjir tapıb jıkılır. Onyn mərəzinin sizə mə'lym olmasına əəqqim jokdyr, bəlqə siz onyn dərdinə mualəcə tapmajırsınız. Əqər məsləhət bilirsiniz jazım padəahın xusysi təbibi qəlsin, lazım olsa Firənqistandan mən təbib qətirməqə hazıram. Ancak Qəhərtac salamata çıksın.

Mirzə Mehdi Qəhərtacın mərəzinin səbəbini deməqdən çəqilib, ərz etdi qi, padəahın təbibini də'vət etməqinizə mənim sөzum jokdyr, ancak Qəhərtacın mərəzi mualəcəpəzir mərəzlərdən dejil.

Hacı mirzə Əhməd aga by səhbətdən sonra mirzə Mehdini jola salıb, mə'jys otyrdy. Aga Qəhərtacın sagalmasının kejdində dejil idi. Juz elə Qəhərtac, ondan da qөzəl agaja zevcə olmaga fəxr edərdilər. Ancak Qəhərtac өzundən sonra bir zurrijjət kojmajıb elərsə, tamam hacı Qamjabın devləti əldən çıkar. Aganı təəvisə salan by fiqir idi.

***

Bir subh dərban əəhərin darvazasını açıb qərdu qi, bir nəfər cavan dərviə jerə jıkılıb ah-zar edir. Dərban onyn qim oldygyny, nə jerdən qəldiqini nə və nijə belə ahu-zar etdiqini xəbər aldı. Dərviə cavab verdi:

—Yzak jerlərdən qəlirəm. Naxoəam çok pijada jol qəlib jorylmyəam. Bir cir'ə 1) mənə sy ver.

Dərban sy qətirib verdi. Dərviə syjy içib xəbər aldı.

—Sən by əəhərin adamlarının hamısını tanıjırsanmı?

—Məəhyrlarının hamısını tanıjıram.

Zərqəran məhəllәsində hacı Qamjabı tanıjırsan?

1) Bir jydym sy deməqdur.

—Ony qim tanımaz?

—Onyn Ibrahım adında bir kardaəı var ony da tanıjırsan?

—Əlbəttə tanıjıram.

—Mənim daha jeriməqə halətim jokdyr, lutf elə məni onyn evinə apar.

Ibrahım səhər dyryb duqanına qetməq istəjirdi. Quçəjə çıkanda qərdu qi, əəhər dərbanı bir nəfər mərizin koltygyna qirib, onyn evinə tərəf qətirir, məriz dərviə libasında yzyn saçlı, kırma sakkal, cavan bir oglandyr, amma cavanlıgına bakmajarak baəının və sakkalının tuqlərinin jarısı agdyr. Jakınlaəanda qөzlərindən Fərmanı tanıdı.

—Aj ogyl nijə belə olybsan? Hanı sənin mevzyn kamətin, hanı sənin kırmızı janaklarин, qulər dodakların, enli sinən?

Ibrahım oglyny sinəsinə basıb baəladı uzundən qөzundən өpməqə. Ibrahımın sakkalı aəaga qөzlərindən sel qibi jaə akdı. Ymydy bircə oglyna idi, dejirdi:

«Qedər qөrmədiqi jerləri sejr edib, dərdi-gəmi ynydyb kajıdar».

Indi oglynyn bədəni bir dəri bir sumuqdən ibarətdur: sinəsi batıb, sifəti saralıb, çijinləri kalkıb, cavanlar zubdəsi Fərmandan bir kyry qəlqə kalıb.

Dərbanın qөməqilə Fərmanı evə qətirib, jatak salıb jatırdılar.

Dərban qetdi. Ibrahım o qunu duqana qetməqi mevkyf edib oglynyn janında kaldı.

—Bala joksa sənə sojyk dəjib. Sənin uçun by saat darçın çajı piəirərəm. Içib tərlərsən. Dyrarsan ajaga.

Ibrahım istədi kalkıb ocak duzəldib çajdanda sy kajnatsın, Fərman ony dajandırdı.

—Lazım dejil ata! Uç ildən artıkdyr qi, səni qөrməjirəm, otyr bir kədər səhbət eləjəq. Darçın çajı mənim dərdimə dərman ola bilməz. Qөrursənmi ata sənin kardaəın və millətin baəının jejəsi hacı mirzə Əhməd aga məni nə halətə saldılar.

By jerdə Fərmanı өqsurəq dytyb, bir kədər өqsurəndən sonra tər basıb zəifləəib baəladı çətinliq ilə nəfəs çəqməqə.

Bir az tokdajandan sonra dedi:

—Indi ata halətimi qөrursən, məni belə elədilər. Qundə bir ləqən sinəmdən kan qedir. Ony da qөrəcəqsən. Bircə de

qөrum әmim aga ilә kolıym olmakdan xoзnyddyrmy? Qөhәrtac aganın evindә өzunu xoзbaxtmı hiss edir. Koj xoзbaxt olsyn, jaxзı candyr. Әmimә deqilәn heç olmasa mәndәn ona salam jetirmәqi kәbyl etsin. Joksa o nainsaf byny da kәbyl etmәjәcәq. Koj Qөhәrtac bilsin qi, mәn өlmәqimi hiss edib өzumu vәtәnә jetirdim qi, heç olmasa axır nәfәsimdә qөzum onyn evinә baksın.

Ibrahım dedi:

—Qөhәrtac da sәn qedәndәn naxoзdyr, әmini qөrsәn tanımazsan, xufәtdәn gussәdәn mukәvvaja dөnubdur, mirzә Mehdi hәqim baзı qundә neçә dәfә aganın evinә qedir. Hәtta aga jazıb padзahın xusysi tәbibini qәtirtdi, o da bir neçә qun kalıb qetdi. Dejirlәr mәrәzi vәrәmdur, sagalmajacak.

—Qөrunur vәfalı imiз, mәn dә ony hәmiзә vәfalı bilirdim. Afәrin ona!

Fәrman qөzunu jymyb hyзa qetdi vә hyзda qyja sevqilisini qөrub onynla danıзırdı, atası Fәrmanın hәzin sәsini eзidirdi.

Lәzzәt ruxi-jar dilistandan
Candyr bilәn ej drig candan
Canım qedәli bәsi zamandyr
Cismimdәqi imdi өzqә candyr
Mәndә olan aзqar sәnsәn
Mәn xyd jakam, ol qi, var sәnsәn

Bynyn dalınca hevlnaq kalkıb әlini kabaga yzadıb sәslәndi.

—Qetmә, qetmә bir kәdәr dajan!

Atası xәbәr aldı:

—Aj ogyl qim ilә danıзırsan.

Cavab әvәzinә Fәrmanı өqsurәq bogmaga baзladı: bir kәdәr өqsurәndәn sonra, әlinin birilә agzını jymyb iзarә ilә lәqәn istәrdi. Atası lәqәni jakın qәtirәndә Fәrman әlini agzından çәqdi. Lәqәn laxta kanla doldy.

Indi Ibrahım oglynyn daha dirilmәjәcәqini jәkin edib, hөqurtu ilә agladı. Fәrman ony saqit elәdi:

—Aglama ata qәrәq belә dә olajdı. Koj әmimin qonly зad olsyn.

Ibrahım cәld evdәn çıkıb konзydan tәbib mirzә Hejdәrkylyny çagırdı. O da qәlib bakıb, baзını bylyjyb, bir nusxә jazıb qetdi.

—By dәrmanı çaj qibi dәmlәjib qundә uç dәfә verin iзsin.

Subh Ibrahım oglynyn otagına qirib halәtini bir az jaxзılaзmıз qөrdu.

—Ata by qun halәtim çok jaxзıdyr dejәsәn sagalacagam. Өzumdә heç azar hiss elәmәjirәm. Bir az mәnә sut ver acmıзam.

Ibrahım sevinәrәq sut qәtirib verdi. Fәrman iзtiha ilә sutu içdi, sonra atasına dedi:

—Ata iqi qundur mәn qәlmiзәm, dost-aзnalarımın mәnim qәldiqimdәn xәbәrlәri jokdyr. Mәn dә onları çok qөrmәq istәrdim.

Bir saatdan sonra Fәrmanın joldaзları ony ihatә edib by uç ilin muddәtindә vake olmyз hadisәlәrdәn sөhbәt edirdilәr. Fәrman da dәrviз sifәtindә dunjanı dolaзdıgından, qөrduqu өlqәlәrdәn, зәhәrlәrdәn, adamlardan danıзırdı. Bir azdan sonra Fәrman danıзmakdan jorylyb qөzlәrini jymdy.

Joldaзları ahәstә dyryb qetdilәr. Vә Ibrahıma dedilәr:

—Qөzlәrin ajdın olsyn, Fәrman az çәqmәz dyrar ajaga.

Fәrman bir kәdәr jatıb sonra bәrq өqsurәq ilә ojandı. Atası onyn sәsini eзidib içәri daxil oldy. Fәrmanın halәti diqәrqyn 1) idi. Atası xәbәr aldı:

—Aj bala, bir az byndan kabak qi, jaxзı idin indi nә oldy sәnә?

Fәrman cavabında dedi:

—Ata iзim xarabdyr: qet bir mirzә Mehdi hәqim baзını mәnim janıma qәtir.

—Ogyl, mirzә Mehdini qәtirmәq uçun çok para lazımdyr. Mәndә o kuvvәt nә qәzir, jenә qedib mirzә Hejdәrkylyny çagıra bilәrәm.

—Ata sәn qet deqilәn Fәrman qәlibdur, çok xahiз elәjir qi, onyn janına qәlәsiniz, mәnim adımı eзidәndә qәlәcәq. Sәn qet ata!

Mirzә Mehdi hakikәt qәldi. Içәri daxil olyb qeндәn Fәrmanın sifәtinә bakanda onda өlum niзanәsini ajdın qөr-

1) Başka cur dәqişilmiş demәqdur.

du. Sonra qəlib Fərmanın jasdıgının janında əjləəib nəbzini dytdy.

—Artık azarın jokdyr, korkma sənə ozum mualəcə elərəm tezliq ilə sagalarsan.

Mirzə cibindən qagız və kələmdan çıkarıb, nusxə jazmak istəjəndə Fərman ony dajandırdı:

—Zəhmət çəqməjin mirzə! Mənim mərəzim dərmanpəzir dejil, sizə zəhmət verməqdə mənim əzqə nijjətim var. Siz bir vakt mənə bəjuq jaxəılık eləjibsiniz. İndi o jaxəılıgın nəticəsi mənim urəqimcə olmadı onda siz mukəssir dejilsiniz, mənim kismətim belə oldy. İndisə mənim sizdən bircə xahiəim var: siz Qəhərtaca mualəcə edirsiniz, zəhmət çəqib onyn janına qedib, əvvəl məndən ona salam jetirin, sonra ona mənim halətimi necə qərursunuz, elə də səjləjin, ona dejin qi, onyn fərakında dərmansız dərdlərə duəub, indi can verirəm. Çok istərdim ələn vakt onyn uzunu qərub can verejdim. Çifajda by mənə mujəssər olmajacak. Ondan çok tavakka eləjirəm, libasından bir əej mənə qəndərsin. Bəlqə heç olmasa onyn kokysyny ondan alım.

Mirzə Mehdi Fərmanın xahiəinə əməl etməsini və'd etdi.

***

Səhər İbrahım oglynyn otagına qirib adi syal verdi.

—Necəsən bala?

—Jaxəıjam ata! Mirzə Mehdi indicə qərəq qəlsin.

Fərmanın qəzu kapıda idi, bir dil ilə dejirdi.

—By qiəi jenə qəlmədi? Joksa mən by arzıma da çatmajıb ələcəqəm. Bir azdan sonra mumqun qəldiqcə ycadan səsləndi.

—Jok arzıma çatmajınca əlməjəcəqəm!

Atası xəbər aldı:

—Aj bala o arzı nədur?

—Bir əej dejil ata, bir çık kapıja qər, mirzə Mehdi qəlirmi.

Fərmanın butun bədəni iztirabda idi. Hər beə dəkikədə atasını quçəjə qəndərirdi.

—Ata çık qər qəlməjir qi?

İbrahım evə kajıdıb, mirzə Mehdinin təərif qətirməqinin xəbərini verdi. Fərman başını jasdıkdan qəturub dəəəqin ustundə əjləədi.

Mirzə Mehdi daxil olyb salam verdi.

—Byjyryn mirzə əjləəin. Qəhərtacı qərdunuzmu?

—Bəli qərdum.

—Onda izin verin mirzə, qəzlərinizdən əpum. Mirzə Mehdi əjildi. Fərman neçə dəfə onyn qəzlərindən əpdu. Sonra xəbər aldı.

—Sifariəimi jetirdinizmi mirzə?

—Necə qi, demiədin elə də jetirdim. By da sənə Qəhərtacın sokatı.

By səzlə əbanın altından bir qəjnəq və bir ədəd kan ləqəli dəsmal çıkardıb Fərmana verdi.

Fərman dəsmalı və qəjnəqi neçə dəkikə ijləjib dedi:

—Oxkaj, Qəhərtacın kokysy qəlir. Sizdən çok razıjam, həqim baəı. Hejf qi, by mərəzdən mən dyrmajacagam, joksa sizin xəcalətinizdən lajıkınca çıkardım.

Sonra qəjnəqi kalkızıb bir kədər janıklı nəzər ilə bakıb odly bir ah çəqdi.

—Sevqili dilbərim. Illərcə fərakını çəqməqdən canım dərdə duədu, qecə-qunduz dilimin əzbəri, əəm' təq qəzumun kabakında əe'lə verən, parlak yldyz təq jollarımda mənə rəh-

bər olan, qecələr aja bakanda qərduqum sən idin. Θlumum jetisdiqini hiss edib axır nəfəsimi sənin jakınlıgında verməq uçun θzumu byraja jetirdim. Didarım mənə mujəssər olmadı. Indi sənə ən jakın olan qθjnəqinə bakıb, səni vida edirəm. Əlvida dilbərim!

By sθzlə qθjnəqi bagrına basmıs həmisəliq qθzlərini jymdy.

Həqim bası kalkıb qθzlərinin jasını silib ahəstə otakdan çıkdı.

***

Haman qun səhərin hamı məscidlərinin minarələrində çəqilən minacatlar muctəhid hacı mirzə Əhməd aganın zevcəsinin vəfatını səhərin əhalisinə e'lan elədi.

Qθhərtac axır nəfəsində əri̇ni janına çagırtdırıb dedi:

—Məni bagıslajın aga, mən uç ildur sizin evinizdə qəniz qibi dolanıb bir dəfə cur'ət edib sizə bir sθz deməmisəm və sizdən bir xahis etməmisəm, ancak sizin syalınıza cavab verib, sizin məramınız ilə rəftar eləmisəm. Dərmansız dərdə dusub, bircə dəfə də olsa dərdimin nə oldygyny kısıldıgımdan sizə sθjləməmisəm. Siz və həqim bası mənim dərdimin nə oldygyny bilirdiniz, ancak dərman tapmakdan aciz idiniz. Indi mənim axır nəfəsimdur, sizdən mənim bircə xahisim var. Ona əməl etsəniz, mənim ryhym sizdən xosnyd olar: mənim kəbrimi Fərmanın kəbrilə janası kazdırın, onyn da axır nəfəsidur.

Hacı mirzə Əhməd aga sθz verdi. Qθhərtac əlini yzadıb ərinin əlini dytyb dodaklarına tərəf çəqməq istədiqdə, bogazından bir parça kan qəlib aganın əlinin ustunə dusdu. Qθhərtac bihiss jıkılıb canını tapsırdı.

Səhərin əhalisi Qθhərtacın dəfni və izhari-tə'zijət uçun aganın evinə cəm' oldylar. Bθjuq bir təntənə ilə rəsmi-dəfni icra elədilər. Amma aga verdiqi sθzə əməl etməjib, Qθhərtacı θz həjatində dəfn etdirdi.

***

Oda bası heqajəsini kyrtarıb supurqəçini qθstərib dedi:

—By zalım biri-birini urəqdən sevən iqi cavan vucydyn fənaja qetməsinə səbəb oldy. Oda basına dedim:

—Daha qifajətdur. Qedəq, koj by byrada supurqəsini çəqsin. Ona hər nə olyrsa hakkında olyr, sənin by heqajətin mənim urəqimi odlajıb jandırdı. Qedəq byradan!

Hacı mirzə Əhməd agadan ajrılandan sonra məni bir qəsalət basıb, daha cəhənnəmi sijahət etməq həvəsindən dusdum. Θz-θzumə dedim:

—Mən məqər byndan da bir agır mukəssir qərəcəqəm? Bynyn mukabilində qθrduqlərimin dunjada dytdykları islər hamısı ysak ojyncagı mənzələsindədur. Daha bəsdur evə kajıtmak lazımdyr. Uzumu oda basıja dytyb dedim:

—Əmi ogly bagıslajın sizə çok zəhmət verdim və θz zəhmətiniz ilə məni çok məmnyn etdiniz, indi axır zəhmət çəqib məni byradan çıkardın. Daha byrada kalmaga mənim tabım jokdyr.

Oda bası istədi mənə sajir məqanları da qθstərsin, bojyn kaçırtdım; o da mənim inadımı qθrub dala kajıdıb cəhənnəmin çıkacagına tərəf jonəldi.

By halda qθrdum cəhənnəm əhli hamısı biri-birinə dəjib bir kıskırtı kopybdyr qi, cəhənnəm az kalır partlajıb dagılsın. Oda basıdan sorysdym:

—Nə xəbərdur?

Dedi:

—Mən də sənin iqbi, indi by saat xəbər biləriq.

Bir az qedib bakdık qi, qθz islədiqcə cəhənnəm adamla dolydyr, hamısı kıskırır. Camaatın əqsəri dejir:

—Oda istəməjiriq, qəlməsinlər, onları biz aramıza kojmajacagık, onlar bizə cəhənnəmdə də rahat jatmaga imqan verməjəcəqlər.

Camaatın az hissəsi bynlara nəsihət eləjir.

—Kardaslar kojyn qəlsinlər nə isiniz var. Onların sizə heç bir əzijjət və azarları tokynmajacakdyr. Onlar da byraja sizin qibi janmaka qəlirlər.

—Istəməjiriq qəlməsinlər, koj qedib hansı cəhənnəmdə janacaklar jansınlar, biz onları θz cəhənnəmimizə kojmajacagık.

Bakdım nəsihət edənlərin içində qθrduqum bəjlər, axyndlar və sajir millətlər ryhaniləri və ə'janı hamısı səfa-səf dajanıb qələnləri qθzləjirlər.

Cəhənnəm əhlinin birindən xəbər aldıķ:

—Oglan, by nə əhvalatdyr?

Dedi:

—Nə olacak? Rys koзyny cəhənnəmə dolyr. Byndan sonra ďərəq hamımız cəhənnəmdən baз qəturub kaçak, bakdıķ qi, rysyn kazakları, saldatları, əfsərləri, jaranalları dəstə-dəstə cəhənnəmə dolmakdadyrlar. Axyndlar əllərini qəjə kalkızıb, qeзiзlər əllərində xaç bynlara dya edirlər; bəjlər, agalar, dvorjanlar hamısı iqi kat olyb qələnlərə baз əjirlər. Jaranallardan biri səsləndi.

—Camaat saqit olyn! Ə'la həzrət imperator ə'zəm iqinci Nikolaj həzrətləri lutf edib cəhənnəmə byjyryrlar.

Oda baзına dedim:

—Əmi ogly tez olyn byradan məni çıkardın, bynlar qi, byraja sahıblandılar, məni baзpyrtsyz qərub əzijjət edəcəqlər. Tez olyn kardaзım!

***

By jerdə diqsinib əzumu jatagımda qərdum. Dost-aзnam kojyb qetdiqim kərar əjləзib mənim qəlməqimə muntəzir idilər.

Cənab ag molla mənim kajıtmagımı hamısına axзamdan xəbər vermiзdi.

Joldaзlar bir-bir baзladılar. mənə syal verməqə.

Dedim:

—Danızmakla kyrtarası dejil. Qərdüqumu jazaram; siz də, cəmi marak edənlər də okyjarlar. Cəhənnəmdə çok gəribə зejlər və adamlar qərdum, hamısını jazacagam. Ancak axır vakt padзah da jaranallarilə bahəm oraja qəldi. By nə iзdur?

Dedilər qi bəs indi zəhmətqeзlər hequməti əz əllərinə alıb padзahı cəmi xahanları ilə bir jerdə qəndərdilər cəhənnəmə.

Rəfiklərimdən birisi dyryb pəncərəni açdı dedi:

—Byjyr tamaзa elə qər nə halətdur?

Pəncərədən bakanda зəhərin tamam evlərinin ustundə kırmızı bajraklar qərdum. Cavanlar dəstə-dəstə əllərində kırmızı bajraklar, qəzinib hər nev' nəgmələr okyjyrdylar qi, mən əsla eзitməmiзdim.

Rəfikim dedi:

—By nəgməjə proletar nəgməsi dejərlər. Qeçmiзdə bynları xəlvətdə okyjyrdylar, indisə 'quçələrdə ycadan okyjyrlar. Qeçmiзdə by nəgməni okyjanları dytyb bogyrdylar, Sibirə qəndərirdilər, kazamatlarda çurudurdulər. Indisə iзlər baзkadyr. Hətta zəhmətqeзlər cəhənnəmi, behiзti də jok e'lan ediblər. Çunqu behiзtə lajık olanlar da, cəhənnəmə lajık olanlar da, cəzalarını zəhmətqeзlər əlindən by dunjada alırlar.

Dedim:

—Məjər kırkca qunun muddətində bir belə təbəddulat vake olybdyr?

Ag molla cavabını verdi:

—Sizə belə qəlir, mən və məhtərəm mirzə Koзynəli də cəhənnəmin hər qununun dunjanın kırk qununə barabar oldygyny sizə səjləmədiqmi? Indi siz qedəli tamam dərt il və neçə ajdyr.

Dedim:

—Çok qəzəl biz də əz cəzamıza muntəzir olarık.

QITABLN IÇINDƏQILƏR

Bir neçə səz 3

Mukəddəmə 5

Cəhənnəm 33